

SÖZBAŞY

Gadym zamanlardan başlap, türkmenleriň esasy tireleriniň, Türkmenistanyň gündogar taraplarynda (Altaý, Ýeniseý, Orhon...) soňra-da Syrderýanyň (Seýhunýň) orta ýarym kenarlarynda ýaşamaklary, ol ýerlerden kem-kemden Müňgyslak (Maňgyslak) ýarymadasyna, Üstýurt taraplaryna göç-gon etmekleri, bir toparynyň bolsa Mawera ün Nähr etraplaryna ondannda geçip, Horasan taraplaryna ýönelmekleri, biziň dürli tire-gowumlarymyzyň beýleki bir topar halklar bilen aragatnaşykda we ysnyşykly ýaşamaklaryna sebäp bolupdyr. Bulardan-da başga X. asyrdan başlap, Saltyklar (Selçuklar) hereketiniň Mawera ün Nährden Horasana, Horezme, Eýrana, Zakawkaziýa, Kiçi Asiýa taraplaryna ýetip uly döwlet gurup, XW. asyrdan türkmenleriň demirgazyk-günbatarynda paýtagtlary Tebriz bolan Akgoýunly we Garagoýunly döwletini gurmaklary, türkmen tireleriniň köp ýerlere ýaýrap onuň edebiýatynyň-da giň ýaýramagyna hem-de çylşyrymlaşmagyna sebäp bolýar.

Şol zerarly bir ugurda bolan eserleriň hem olaryň baş şahyrlarynyň ady, dürli halklaryň arasyna siňip, şol ugurda (kä wagt şol ad bilen) bir topar dessanlar, rowaýatlar döräpdir: Görogly, Şasennem-Gyryp, Zöhre-Tahyr, Asly-Kerem, Leýli-Mejnun we başgalar ýaly.

Orta Asiýa we Zakawkaziýada köp wagtlyryň dowamynda döwlet hem edebi dil pars dili hasaplanypdyr. Şonuň üçin-de ýerli halklardan bolan şahyrlaryň, ýazyjylaryň hem-de alymlaryň bir topary öz eserlerini pars dilinde ýazmaga mejbur bolupdyrlar (Nizami Genjewi, Hakani, Haji Nizameddin Ahmed we...) Käbir şahyrlar bolsa öz dördedijiligini birnäçe dilde dowam etdiripdirler (Nawaýi, Fuzuli, Abdurahim we XWI. asyr meşhur türkmen şahyri Baýramhan we...). Türki halklaryň iň gadymylarynyň biri bolan türkmen halkynyň geçmişde uly yz galdyran görnükli şahsiýetleri sanardan köpdür.

Olaryň türkmen halky üçin bitiren hyzmatlaryny hertaraplaýyn doly we dogry öwrenip, halk köpçüligine ýetirmek bolsa, öz halkyny çyn ýürekden hormatlaýan her ynsan üçin parz işdir. Çünki parasatly ata-babalarymyzyň örän jaýdar aýdyşlary ýaly "Könesi bolmadygyň täzesi bolmaz". Öz ata-babalarynyň, milletiniň şöhratly geçmişinden bihabar adam, sözüň hakky manysynda milli buýsançsyz we ruhy taýdan-da ejiz bolýar.

Şoňa göräňde, ýokardaky düşünjeden ugur alyp, türkmen halkynyň milli galkynyşyna, onuň agzybirligine we jebisleşigine azda-köpde hemaýaty deger diýen ýagşy niýet bilen, eleňizdäki kitapçany taýýarlarsy.

Bu kitapçada türkmen halkynyň meşhur hanlarydyr serdarlarynyň ömür ýollary, olaryň türkmen halkynyň agzybirligi, abadançylygy ugrunda bitiren işleri, görkezen gahrymançylyklary barada gysga gürrüň berilýär.

Mälim bolşy ýaly totalitar (şahsyýetiň hukuklaryny güýç bilen basýan) düzgüniň höküm süren 70 ýyldan gowrak wagtynyň dowamynda türkmen halkyny şöhratly ata-babalarynyň geçmişinden mahrum etmek, ol barada mümkingadar ýoýlan, negatiw maglumatlar bermek ideologiýasyna gulluk edildi. Şol nädogry ideologiýanyň netijesinde türkmen halky ruhy medeniýetiň hemme ugrunda bolşy ýaly, özüniň Nurberdi han, Gawşut han, Jüneýt han, Eziz han ýaly gerçek ogullary hakyndaky dogruçyl taryhy maglumatlardan-da nesipsiz galdy. Eliňizdäki kitapça türkmen halkynyň taryhy geçmişindäki şol böwşeňlikleri, boşluklary doldurmaga belli derejede oňaýly täsir eder diýip umyt edýäris.

Türkmen Hanlary we Serdarlary adly bu kitaba belli türkmen hanlarydyr serdarlarynyň ýigirmi ýedi sanysy alnyp, olar okyjylar üçin amatly bolar ýaly elipbiý tertibinde ýerleşdirildi diýip, Rahim Esenogly, Rejep Gayýpogly, Nurgylyç Hojageldiogly, ýazmyrat Mämedogly, Ata Nuryogly we Öwezmyrat Berdimyradowlyndan ybarat awtorlar kollektiwi tarapyndan "TÜRKMEN HANLARY we SERDARLARY" ady bilen 1992-nji ýylda Aşgabatda çykarylan kitabyň sözbaşy bölümünde görkezilýär. Olara Gaýgysyz Atabaýew bilen Nedirbaý Aýtakowy-da goşanlygymyzy ýatlap geçeliň. Häzir şol han we serdarlarymyzy birin-birin tanyýaýlyň.

ABA SERDAR (1525-1560)

16-nji asyrdä Etrek, Gürgen etraplarynda ýaşap geçen görnükli türkmen serdary Aba serdaryň türkmeniň Okly taýpasynyň kethudasy bolanlygy we onuň hereket eden ýyllary, türkmen halkynyň durmuşynda iň agyr döwürlerden biri bolanlygy görkezilýär. XW. asyryň ilkinji ýarymynda türkmen topragynyň günorta tarapynda Eýran döwleti, gündogarynda Buhara emirligi, demirgazygynda Horezm ýaňda Hywa hanlygy hökmürowanlygyny berkarar edipdir. Bu feodal döwletleriň aralygynda, ýarym erkin türkmen taýpalary ýaşapdyrlar. Eýran şahyňda, Buhara emiri-de, Hywa hany-da, türkmenleri yzygiderli talapdyr, olary özlerine gutarnykly tabyn etmegi, salgyt töleýän ilatyň sanyny artdyrmagy, galyberse-de türkmen ýigitlerinden goşunlarynyň üstüni ýetirmegi maksad edinipdir.

XW. asyrdä Uzboýdyr Derýalyga barýan Jeýhun suwunyň azalmagy bilen türkmen taýpalary ýuwaş-ýuwaşdan günorta tarapa süýşüp ugrapdyr. Netijede Gürgen-Etrek sähralarynda Gökleň, Okly, Eýmir taýpalaryndan ybarat türkmen iliniň uly topary peýda bolupdyr. Şu töwereklerde edermen türkmen ýigitleri, Aba serdaryň baştutanlygynda, Eýran basybalyjylarynyň oňat ýaraglanan, sany taýdan-da ençeme esse agdyklyk eden leşgerlerini telim gezek ýeňse berip geçmäge mejbur edipdirler.

Salgytlaryň çenden aşa agyrllygy, üstesine-de salgyt ýygnaýjylaryň kezzapçylykly eden-etdilikleri, salgyt tölemäge gurbaty çatmadyk garyp-pukalaryň arasynda uly närazylyk döredipdir. Şu sebäbe görä, Eýran agalygynyň garşysyna baş göteren Aba serdaryň gozgalaňy, ile ýakasyny tanydan salgyt ýygnaýjylaryň baştutanynyň öldürilmegi bilen başlanypdyr.

Astrabadyň hany, 1550-nji ýylda, baş göteren türkmenlere jeza

bermek üçin Gürgen-Etrek türkmenleriniň üstüne ýöriýär, şol wagt Aba serdaryň garamagynda bary-ýogy kyrka golaý atly-ýaragly ýigit bolupdyr. Ol, ýaşulularyň maslahaty bilen goňşy tirelerden kömek talap edýär. Aýallary, çagalary we garry adamlary Garaguma tarap ýollan Aba serdar, öz ýigitleri bilen duşmana garşy goýýar, oňa Göklenlerden we Eýmirlerden ýetip gelen türkmenleriň kömeginde uly bolýar. İne şeýle güýç bilen türkmenler, Eýran goşunlaryny derbi-dagyn edip olary gaçmaga mejbur edýärler we Astrabadyň hanyňda esir alnyp öldürilýär. Şeýlekde, Göklen, Okly we Eýmir türkmen ili, gerdenlerinden Eýranyň agalygyny zyňyp-taşlap erkana-azat ýaşap başlapdyrlar.

1554-nji ýylda Şah Tahmasp I., 8 müň goşun bilen Aba serdaryň üstüne hüjüm edýär. Aba serdar Hywanyň hem Durunyň hany Özbek hökümdary Aly soltan bilen ylalaşyp Şah Tahmasba garşy çykýar. Türkmen-Özbek bileleşigi Eýran goşununy Etreğiň boýunda derbi-dagyn edýär.

Eýran taryhçysy İskenger Monşiniň sözlerine görä, şondan soňra Aba serdar, Gürgen-Etrek Türkmen İliniň hakyky ýeke-täk özygtyýarly serdaryna öwrülipdir. Türk taryhçysy Hasanbeg Rumliniň sözlerine görä, Şah Tahmasp, 1557-nji ýylda-da, atly serbazlaryny Aba serdaryň üstüne ýollaýar. 12 müň Eýran goşunyna 2 müňi türkmen 3 müňi özbek ýigitleri garşy çykýarlar. Göklenleriň Däli tiresinden bolan Garagoç batyryň 300 sany ýüwrük atlysyny bukawda goýýar we özi özbek serdary Aly soltan bilen Eýran goşunlarynyň garşysyna çykýar. Izyna serpikdirilen Eýran goşunlary Etreğiň boýunda düşleýär. Gijäniň bir wagty Garagoç batyr ganym duşmana sol tarapdan, Aba serdar bolsa sag tarapdan hüjüm edip uly zarba uran wagty, Aly Soltanyň goşunlarynda ýetip gelýär we Eýran goşunlary masgara bolup, gaçmaga başlaýar. Şondan soňra 15-20 ýyllap Eýran goşunlary türkmenlere ýanaşyp bilmeýärler we ilat hiç bir ýere salgyt tölemäni ýaşaýar.

Eýran tarapy hilegärlik edýär we ilki bilen Aba serdara Eýranyň belli serdarlarynyň gyzyny berýärler we gelniň hyzmatçysy edip-de 4-5 Eýranly ýigidi türkmenleriň arasyna ýollaýarlar. Olar dildüwşük edip, Aba serdary gije-ýatyrka öldürýärler. onuň öldürilen günü-ayy we ýyly belli däl, ýöne ol, öldürilen wagty 24-25 ýaşlarynda bolupdyr, onuňda 7 ýylyny ganym bilen aç-açan söweşlerde geçiripdir.

XW. asyryň 70-nji ýýllarynda Eýranyň, Gürgen-Etrek türkmenlerine öz täsirini ýetirip başlanlygy bildirilýär. ýagny türkmenleriň erkanalygy Şah Abbas I.niň (1587-1628) padeşahlyk eden döwrüne çenli dowam edipdir. (Gurban Rahmanow. Sowet Türkmenistany gazeti 1991-nji ýýly).

ABDYRAHYM HAN

(1556-1622)

Belent mertebeli kakasy Baýram han ýaly hanlaryň hany diýen hormatly ada eýe bolan Abdýrahym Rahym", meşhur şahyr, alym, serkerde diplomat hökmünde hem tanylypdyr. Beýik Mogollaryň üçünji hökümdary Ekber şahyň ýakyn egindeşi Abdýrahym han, 964-nji Hijri (1556-nji Miladi) ýylynyň sapar aýynyň onunda çarşenbe güni Hindistanda eneden bolýar. 01,5 ýaşynda atadan galypdyr. 1561-nji ýylda Baýram han öldürilenden soňra, Ekber onuň dul galan aýaly Selime Soltan begim bilen öýlenýär we Abdýrahyma-da hossarlyk edýär. Abdýrahymyň ejesi Selime Soltan begimiň öziňde Mahfi edebi lakaby bilen sygyrlar ýazypdyr. Ýaş oglany birnäçe ýylyň dowamynda Baýram hanyň dostlary (türkmenler, hindiler) terbiýeläpdirler. Ekberiniň buýrugy bilen tiz wagtdan Abdýrahymy Ahmetabatdan Agra geçiripdirler. Şeýlelik bilen, kiçijik Abdýrahym Mogollar köşgüne düşýär, şol ýerde ymykly bilim alýar. Abdýrahymy terbiýelemek işi bilen ýalňyz bir musulman alymlary däl, eýsem onuň aňyna bütin Hindistana söýgi duýgusyny ornaşdyran Hindi panditleri (alymlary) hem meşgullanypdyrlar. Abdýrahym, arap, pars, hindi, urdu, türkmen dillerini ýagşy öwrenipdir. Bu dillerde ajayyp sygyrlar döredipdir. Esasanam ol hindi dilindäki edebiýatda genial şahyr diýen şöhrata eýe bolupdyr. Hindi edebiýatynda onuň şöhraty ägirt uly bolupdyr. Abdýrahymyň hindi dilindäki "Madanaştak-Bişak joşgunly duýgular hakyndaky sygyrlar" we "Ras Pançahýan-Krişnanyň horunyň baş aýdymy" ýaly çeper eserleri şu güne çenli Hindistanda uly şöhrata eýe bolup gelýär.

Abdýrahym hanyň türkmen we pars dillerindäki eserleri ýaşan döwründe-de ondan soňra-da neşir edilmändir, öwrenilmändir we toplanmandyr. Şahyriň türkmen, pars dillerindäki sygyrlary, onuň hindi dilindäki myrasynyň ujypsyzja bölegi bolup durýar. onuň

döwürdeş adamlaryna türki dilde hatlar ýollanlygy we Zahireddin Muhammed Babyryň pars dilindäki "Babyrnama" adly meşhur işini terjime edenligi görkezilýär. Abdyrahym han, 1622/26-nji (miladi) yýlda aradan çykypdyr.

ARAPMUHAMMED HAN

Arapmuhammed han, 1602-1621-nji ýýllarda Hywada hanlyk edipdir. Ol ilki Durunyň hökümdary, kakasy Hajymuhammed han ölendenden soňra-da, bütiň Hywanyň hany bolýar. onuň höküm süren döwründe Horezmde gazaply gandöküşikli feodalçylyk uruşlary bolupdyr. Şol uruşlara türkmen han-begleri we taýpalary köpçülikleýin gatnaşypdyrlar. Şol uruşlar Horezmi we бүтін Орта Асияны Rus döwleti bilen baglanyşdyrýan söwda ýollaryny, ýer-suwy, syýasy häkimiýeti eýelemek maksady bilen alnyp barlypdyr.

Arapmuhammed han halkyň suwa bolan mätäçligini ýeňilleşdirmek, olaryň bu ugurdaky gaýgylaryny aradan çykarmak üçin 1602-nji ýýlda, Amyderýanyň aşak akymynda, Nukusyň demirgazyk tarapynda uly kanal gurdurypdyr. Emma buňda suw ugrundaky göreşi gawşadyp, suw gytçylygyny kanagatlandyrmadyr.

Arapmuhammed han döwründe Horezmde ilki türkmen han-begleri agalyk ediji ýagdayy eýeläpdirler, emma soňra birwagtlar bu ýerden göçüp giden goňratly, maň-ytly özbek taýpalary we başgalar Horezme gaýdyp gelipdirler. Şol taýpalaryň hanňbegleri özleriniň ozalky agalyk ediji ýagdayyny eýelemek ugrunda dawa edip başlapdyrlar.

Arapmuhammed han, talaplary kanagatlandyrmadyr. Şoňa göräňde, naýmanlar we uýgurlar Arapmuhammed hana garşy bolupdyrlar.

Arapmuhammed hanyň ogullary Hebeş we ilbars bolsa şolara daýanyp öz kakalaryna garşy çykypdyrlar.

ATABAÝ GAÝGYSYZ (1887-1937)

Tejenîň Mäne obasynda dünýä gelýär we alty ýaşynda ýetim galyp başlangyç bilimi Tejendäki rus-ýerli mektebinde alýar. 1907-nji ýylda Daşkentdäki mugallymçylyk mektebini gutarýar we 1907-12-nji ýyllarda Maryda we Bäherdende rus-ýerli mektebinde mugallymçylyk edýär. ýöne rus padeşahynyň magaryf wezirliginiň buýrugy bilen ol bu wezipesinden boşadylýar, ýagny mugallymçylyk işinden çykarylýar. 1912-17-nji ýyllarda Mary bankynda işleýär we Ojtober ynkylyby üstünlikli bolansoň Maryda Sowet häkimiýetini gurmak we ony pugtalandyrmak ugrunda tutanýerli göreşýär.

1920-nji ýylyň Julyýna çenli Zakaspi welaýatynyň Inkylap Komitesiniň başlygynyň orunbasary, Türkistan Sowet Sosýalistik Jumhuriýetiniň ýer işleri Halk Komissary, şol ýylyň Septemberinde Halk Komissarlar Şurasynyň Başlygy wezipesine saýlanýar. Şol bir wagtda hem Fergana Frontynyň (jephesiniň) Inkylap Şurasynyň Başlygy bolýar. 1923-nji ýylyň June aýynda Buhara Halk Sowet Jumhuriýetiniň Komissarlar Şurasynyň başlygynyň orunbasarlygyna bellenýär. 1924-nji ýylyň Ojtoberinden Türkmenistanyň ilkinji Hökümetiniň, 1925-nji ýylyň Fewralyndan-da Türkmenistan Sowet Sosýalistik Jumhuriýetiniň Halk Komissarlar Şurasynyň Başlyklygyna saýlanýar we ömrüniň ahyryna çenli-13 ýyllap dynuwsyz şol wezipede işleýär.

Gaýgysyz Atabaý 1922-nji ýylyň Ojtoberinden RSFSRniň (Russiýa Sowet Federatiw Sosýalistik Respublika-Jumhuriýeti) Milletler işler baradaky Halk Komissarlar toparynyň agzasy edilip tassyklanýar (TSE.1-nji jilt-Aşgabat. 74)

Şol ýylyň 18-nji Julyýnda Türküstün Merkezi Ijraýa Komitetiniň 4-nji plenumynda eden çykyşynyň bir ýerinde G.Atabaý şeýle diýýär: Basmaçylyk biziň Türküstandaky belki-de бүтін gündogardaky işimiziň asyl bahasyny görkezýän hadysadyr. İş ýüzünde basmaçylygyň, soňky

4 ýylyň dowamynda ýok edilmekden geçen gaýta has möwç alyp, Ferganada öňküden-de ösmegini, Samarkant we Surhanderýa, türkmen oblastlaryna (welaýatlaryna) ýaýramagyny näme bilen düşündirmek bolar? Muny diňe bir zat bilen, ýagny biziň soňky 4 ýylda durmuşa geçiren ähli işlerimiziň ýerli ilatda asyrlaryň dowamynda kemala gelen ýaşayyş ukladyna (gurluşyna), döpdessurlaryna we durmuşyna bütin terslin bolup çykandygy bilen düşündirmek bolar.

Anyk ýagdaýlary äsgermezlik etmek, olary hasaba alyp bilmezlik, biziň umumy keselimizdir, bu bizi ýolbaşçynyň rolunda bolup çykan käbir goňşy ýurtlar bilen-de aramyzyň çylşyrymlaşmagyna getirdi.

Soňra ol Buharada basmaçylygyň näme sebäpden ösýändigini düşündirip iň bir dindar ilatly mukaddes diýilýän Buharada biz Sowet häkimiýetini Taňra sögmekden, ulamalaryň namaz okan metçitlerini ýakmakdan, dini ýanamakdan başladyk. Şonuň üçinem bu günki gün dindar halkyň agramly bölegi biziň garşymyza çykdy, diýýär.

Soňra G.Atabaý şeýle netije çykarýar: 4 ýylyň dowamynda biz bu hereketiň iň bärkisi häsiýetine-de dogry düşüniş bilmedik we gozgala-dygyna garamazdan, ony basmaçylyk diýip adlandyrdyk. Basmaçylyk diýmek terjime etseň Banditçiligi aňladýar we bu nädogry kesgitleme-de bizi, meseläniň nädogry çözgüdine iterdi. Netijede biz bu hereketi 4 ýylyň içinde asla-hiç wagt, hiç bir jähtden çözüp bilmedik. Şol wagt G.Atabaý Türküstan Halk Komissarlar Sowetiniň Başlygy we Türküstan Merkezi İjraýa Komitesiniň Prezidiumynyň we Türküstan Kompartiýasynyň Merkezi Komitesiniň agzasydyr.

Gaýgysyz Atabaý öz çykyşynyň başga bir ýerinde-de şeýle diýýär: Eger biz Hywa barada gürrüň açsak, onda bu ýerde-de niçik gaýgylý şowsuzlyga uçrandygymyz göze dürtüp dur. Ol, Hywada Jüneýt Hanyň goşunyny, oňa duşmançylykly türkmen hanlary bolan Gulamalydyr Goşmämediň kömegi arkaly Bolşewik goşunlarynyň ýok edişi hakynda gürrüň berýär. Soňra bu iki hanyň Hywadaky nazyrlar sowetine agza göterilişini, emma yz ýandan sowetdäki özbek agzalaryň Kastly hajyk-hujugyna gulak asyp ol hanlaryň we olaryň ýakynlarynyň namartlyk bilen güpbasdy edilip öldürilişini (Gulamaly zordan gaçyp çykypdyr) gürrüň berýär. Bu ýerde G.Atabaý, plenuma gatnaşýçylaryň dykgatyny bir möhüm meselä çekýär, ýagny asyrlar boýy suw üstünde bäsdeşlik edip, ýygy-ýygýdan çaknyşyp ýören adamlaryň gepine gidip,

Sowet goşunlarynyň güýjini olaryň biriniň garşysyna ulanmagyň düýbünden adalatsyzlykdygyny gös-göni aýdýar. Has-da beteri, ol Gulamalyňy yzarlap giden Bolşewistik goşunlaryň ýomut-Türkmenleriň parahat obalaryny oda berip, bigünä adamlary gyryp-gyrjyýşyny gynanç bilen gürrüň berýär. Netijede ol ýerden ilatyň ep-esli böleginiň suwsyz çölüň içi bilen münlerçe menzil ýol geçip Eýrana göç edendigini belleýär (A.M.Welsapar).

G.Atabayyň TK (b) P MK-niň (Türkmenistan Kommunistik "bolşewistik" Partiýasynyň Merkezi Komitetiniň) WII.Plenumynda (1937-nji ýylyň 18-23-nji Marty) sözlän sözünüň ýazgysy, 1930-nji ýyllardaky jezalayyş järeleriniň tutaşyp başlan döwrüniň şaýatnamasydyr. Şol jezalayyş çäreliriniň odynda diňe Atabayyň özi däl, eýsem onuň barlyşyksyz garşydaşlarynyň hem köpüsi heläk boldy.

1937-nji ýylda esassyz jezalandyrylan türkmenleriň käbirleriniň adlary aşakda getirilýär:

1.G.Atabaý, 1887-1937 esassyz jezalandyryldy (1937), 1956-nji ýylda aklandy.

2.N.Aýtyogly-1895-1937 jezalandyryldy, ölenden soň aklandy.

3.G.Sähedogly-1905-1938 esassyz jezalandyryldy, 1957-nji ýylda aklandy.

4.A.Gulmuhammed-1900-1937 esassyz jezalandyryldy, ölenden soň aklandy.

5.D.Mämedogly-1902-1938 esassyz jezalandyryldy, 1957-nji ýylda aklandy.

6.O.Täçnazar-1904-1938 esassyz jezalandyryldy, 1959-nji ýylda aklandy.

7.A.Armydogly-1914-1938 esassyz jezalandyryldy, 1988-nji ýylda aklandy.

8.A.Orazogly, esassyz jezalandyryldy, ölenden soň aklandy.

9.J.Öwezbaý, esassyz jezalandyryldy, ölenden soň aklandy.

Gaýgysyz Atabaý, şol WII. Plenumda şeýle çykyş edip başlaýar: ýoldaşlar: Gürrüň diňe bir apparatyň täze sistemasyny döretmek däl, gürrüň ýurdumyzyň tankydy we öz-özünüň tankydy hemme wagtdakylardan has giň ulanmalydygyndan barýar. Biz diňe giňden ýaýbaňlandyrylan tankyt bilen, partiýamyznyň işçi synpynyň awangardy hökmünde aýgtyly berkemegini gazanyp bileris. Biz

tankydy we öz-özü-i tankydy ornaşdyrmak hakda mesele goýmadyk bolsak bolşewikler bolup bilmezdik.

Biz ilkinji nobatda ýolbaşçylarymyzyň kemçiliklerini tankytlamaly, çünki köp zat şoňa bagly, biz olarsyz üýtgedip gurmaýy gazanyp bilmeris. Partiýa guramalarynyň bu üýtgedip gurulmagynyň Sowet organlaryny üýtgedip gurmak bilen hem utgaşýandygy öz-özünden düşnükliidir.

Berdi Kerbaba ussad "Gaýgysyz Atabaý" adly öz taryhy dokumental romany bilen oňa ölmez-ýitmez ýadigärlik ýazyp galdyrdy. Romanyň ahyragynda Atabaý, 1937-nji ýylda öz doganyndan-da ýakyn görýän dosty Abdurrezzagyň tussag edilendigi habaryna gaýgylanyp şeýle diýýär:

"Häzir ölkede akyl kabul etmez üýtgeşiklik peýda boldy, sowet kanuny her ädimde basgylanyp, adatdan daşary bidüzgünlik gidýär. Häzir bigünä ejir çekýän adam on däl, ýüz däl, müňlerçe, şonuň üçin hem men öz pikirimi Moskwa ýazdym, bidüzgünligiň günübirin ýok edilmegini talap etdim, şonuň üçin hem meni Moskwa çagyrdylar, häzir uçýaryn." Hawa, Gaýgysyz Atabayýň şol uçuşy bolýar we ol öz watanyna, halkynyň arasyna gaýdyp gelmeýär.

Türkmenistanyň Halk Komissarlar Sowetiniň Başlygy G. Atabaý, şahsiýet kulty (sahsiýet parazlyk) zerarly gözlerden gayýp bolsa-da öz iliniň ýüreginden gayýp bolmady we halk ony hemişe minnetdarlyk bilen ýatlady, ýatlar-da. onuň we onuň ýaly namysjaň şehitlerimiziň ýatan ýerleri ýagty bolsun.

ATAMYRAT HAN

Atamyrad han, Köneürgenç etrabynda ýaşan ýomutlaryň öküzi urugynyň gutlubaý tiresinden bolup, ýaş wagtynda Hywa medresesinde bilim alýar. Ol Hywa hanlygynda ýaşayan türkmenleriň 1855-67-nji ýyllarda garaşsyzlyk ugrundaky göreşine baştutanlyk edipdir. Türkmenleriň bu gozgalaňy XIX. asyrdaky Orta Aziýada bolan halk hereketleriniň bir ulusydyr. Atamyrad hanyň kakasy (dädesi) Arazmuhammed serdar we agasy Amanniýaz serdar Hywa goşunynyň hataryndaky türkmenlere baştutanlyk edip birnäçe gezek harby ýörişlere gatnaşypdyr. Emma Mary töwereklerinde edilen harby ýörişleriň birinde Amanniýaz serdar milli duýgudaşlyga eýerip, öz türkmenlerine garşy söweşmekden boýun gaçyrandygy üçin, Hywa hany ony beýik minaradan zyňdyryp öldürdipdir. Onsuz-da türkmenler bilen Hywa hanyň arasynda ýer-suw meselesi barada ýiti gapma-garşylyk dowam edýärdi. Bu waka-da onuň üstesine bolýar. Hywa hanyň eden-etdiligine garşy Atamyrad hanyň ýolbaşçylygynda türkmenler köpçülikleýin baş göterýärler. Sarahs söweşinde Mädehin han öldürilenden soňra (1855), Hywada Abdylly han tagta çykýar. Ol, Maý-August aýlarynda Hywa türkmenleriniň gozgalaňyny basyp ýatymaga synanyşýar welin ony başarmayar we türkmenler onuň üstünden ýeňiş gazanyp özüni-de öldürýärler.

Şondan soňra Atamyrad han, türkmenleriň baştutany hökmünde ykrar edilýär we onuň ad-abraýy has ýokary galýar. Abdylly handan soňra Hywada tagta çykan Gutlumyrad han, türkmenlere garşy gazaply göreş alyp barýar, ýöne türkmenler ony ýeňýärler. Hywada, öz garyndaşlary tarapyndan öldürilen Gutlumyrad handan soňra tagta 34 ýaşly Seýit Muhammed han çykýar (1856-64). Atamyrad hanyň 12 ýyllap alyp baran göreşiniň bir soňkysy 1867-nji ýylda basylyp ýatyrylýar we ol öz 40 öýli garyndaşlary bilen Balkan taraplaryna

gaýdýar. Ýöne Atamyrad han, 1873-nji ýylda Orslaryň Hywa hanyny basyp ýatyrmagy bilen öz dogduk mekanyňa gaýdyp barýar we ölene çenli ol ýerde ýaşayar.

Türkmen taýpa-tireleriniň arasynda dowam eden agzalaçylyklaryň Atamyrad hanyň, garaşsyzlyk ugrundan alyp baran göreşlerine uly zarba uranlygyny-da ýatlap geçmek gerek.

AÝTYOGLY NEDIRBAÝ

(1895-1937)

Türkmenistanyň Ilkinji Prezidenti

Annaguly Artykow

Balykçynyň Ogly: Hazar deňiziniň gaýra taraplary gür gamyşlyga, gyrymsy ot-çöplere basyrylyp otyrды. Ondan aňryk bolsa aňyrsy-bärisi görünmeýän giň sähra ýaýylyp gidýärdi. Ol ýerlere barmak aňsat iş dälди. Gündogar tarapdan bu ölkäni gyrmançaly garnyýaryk çökekliginiň adam sekmez kert kenaryna baryp direýän Üstýurt giňişligi goraýar. Ol giňişlik Maňgyslagy Üstýurtdan hem onuň aňyrsyndaky ekerançylyk meýdanlaryndan bölüp aýyrýar. Üstýurduň aýaklaryndaky iň golaý suwly-ösümlikli ýerlere ýetmek üçinem kerwen, suwsyz çöl bilen aýlanyp ýol sökmelidi.

Ol wagtlar Maňgyslakda balykçylar ýaşaýardy. Daşyndan görseň balykçylaryň obalary hem Orta Aziýadaki beýleki ýüzlerçe obalardan onçakly tapawutlanyp duranokdy. Parahat oturan hatar öýleriň arasynda mal-garalar gezip ýözerdi. Obanyň ümsümligini diňe wagtal-wagtal gelýän geçegçileriň we öýlere suw paýlap ýören arabacıalaryň gykylygy bozardy.

Maňgyslakdaky şeýle obalaryň birinde 1895-nji ýylda garyp balykçy Aýty aganyň (Aýtaganyň) maşgalasynda bir perzend dünýä gelýär. Bäbegiň adyna-da Nedir (Nedirbaý) dakýarlar. Ata-enesi gülüp baksada, durmuş Nedirbaýjygyň ýüzüne gülüp bakmandyr. Ol, ýaşlygyndan mätäçligiň ejirini çekmeli bolupdyr. Nedirbaý, baş ýaşyny dolduran wagty, onuň kakasy, dogany bilen deňizde gark bolup ölýär.

Maşgalada galan alty sany göz monjugy ýaly çagany ekläp-saklamak işi Nedirbaý bilen ejesi Durdybikäniň boýnuna düşýär.

Şol, "günüň güýçliniňki, gawurganyň dişliniňki" bolan wagtlary alty oglany ekläp-saklamak, terbiýelemek ýalňyz aýal üçin aňsat iş dälди. Oglanlaryna ölmez-ödi çörek gazanmak üçin, Durdybike, bir bayýň

gapysynda hyzmatçy-işçi bolup işlemäge mejbur bolýar. Bayyň halysyny dokýýar, gapysyny süpürýär, malyny bakýar, şeýdip ol, agyr durmuşyň önünde ýan bermeýär we arman-ýadaman işleýär.

Nedirbaý kiçijikliginden ýüzmegi, gayýk sürmegi, at minmegi öwrenýär we fiziki taýdan sagdyn adam bolup ýetişýär, onda adamkärçiligiň oňat häsiýetleri kemala gelýär.

Tutanýerli, başlan işini bitirýän Nedirbaý ýaşlygyndan okýýmagy öwrenýär, ol ylaýta-da Türkmen-Rus gatnaşyklarynyň taryhyny öwrenýär.

Nedirbaý, 12 ýaşyndaka, Maňgyslakda açylan Rus-Türkmen ýerli mektebine girýär. XWIII. asyryň ahylarynda, Maňgyslakdaky türkmenleriň 1800 maşgaladan ybarat bölüminiň Rus raýatlygyny kabul etmäge mejbur bolandyklaryny ol bilýärdi. XIX. asyryň ahylarynda-da, Maňgyslakly türkmenleriň ýene bir toparynyň rus raýatlygyna geçmäge mejbur bolup ýüzlenendiklerini Nedirbaý bilýärdi. Ol, 1910-nji ýylda çenli mektepde okýýdy. Mektebe gitmeýän wagtlary Nedirbaý, araba bilen suw daşyp öýlere paýlaýardy. Ýöne 1910-nji ýylky gurakçylyk, çarwaňmaldar türkmenlere gaty gyn günleri getirdi. Agyr işler bilen meşgul bolan Nedirbaý 1916-nji ýylda Garahassalyga duçar bolan wagty hojanyň ony işden çykardy. Nedirbaýa ýoldaş-türkmenler kömek edip ol, aýaga galýança ony eklediler, oňa göz-gulak boldylar. Şondan soň Nedirbaýyň özi balykçy bolýar we gyn güzerana göwsini gerýär.

1917-nji ýylyň başlarynda Zaryzmyň günleriniň sanalgydygyna we ynkylabi işlere aktiw gatnaşmalary gerekdigine göz ýetiren Nedirbaý, 1921-nji ýylda, Sowetleriň Krasnowodski gurultayyna wekil edip saýlanýar. Ýöne ol, näsaglygy zerarly gurultayyň işine gatnaşmaýar, şeýle-de bolsa ony ijraýa komitesiniň agzalaýyna saýlaýarlar (gayýbana).

Nedirbaý, 1921-nji ýylda kommunistlik partiýanyň hataryna girýär we 1922-nji ýylda-da, Krasnowodski İjraýa Komitesiniň başlygy edip saýlanýar.

Ol wagtlar Krasnowodskide täze durmuş möwç alýardy. Nedirbaý, hemme ýere barmaga, hemme ýerde bolmaga ýetişýärdi. Ol, zähmetkeşleriň mitinglerinde çykyş edýärdi. İşçileriň, balykçylaryň öýlerine barmaga, olaryň durmuş ýagdaýy bilen içgin tanyşmaga-da wagt tapýardy. Olaryň arza-şikaýatlaryny üns bilen diňleýärdi, olara

gerek bolan zerur kömegi berýärdi. Ony, uludan-kiçi tanymaýan ýokdy, halk ony sylaýardy. Nedirbaý, Türkmenistan Welaýat Şurasynyň Gurultayyna işeňňir gatnaşýardy. Ol, Orta Aziýa jumhuriýetleriniň arasynda milli bölünişik geçirmeklige gaty işeň-ir gatnaşýardy.

1925-nji ýylyň 25-nji Fewralynda Türkmenistan Sowet Sosýalistik Jumhuriýetiniň Milli Ijraýa Komitesiniň birinji uly ygýnag bolup geçdi. N.Aýtyogly ýolbaşçylygynda geçirilen bu ygýnakda, MİK-niň ýolbaşçy agzalary saýlandy we Nedirbaý 1937-nji ýyla çenli oňa ýolbaşçylyk etdi. Ol, ýurdyň abadanlaşdyrylmagy ugrunda jan çekdi we hemme halkyň dilini tapmagy başardy. TSSR-iň ilkinji prezidenti N.Aýtyogly, köpüň adamsydy. Ol, 1937-nji ýylda şahsiýet kultunyň nähak gurbany boldy. ýöne ol, türkmen halkynyň ýüreginden hiç wagt çykmany. (Sowet Edebiýaty Jurnaly Julý-1966)

BAÝRAMALY HAN

(.... - 1785)

Baýramaly han Marynyň hökümdary bolupdyr. Ol, Maryda Gajarlaryň agalygyny berkleşdirmek ugrunda göreşipdir. Salyr we Saryk türkmenleri bilen hem belli bir derejede hyzmatdaşlyk edipdir. Baýramaly hanyň döwründe Maryda ekerançylyk, hünärmendçilik we söwda ep-esli derejede ösüpdir. Şialar bilen sünnileriň göreşiniň ýitileşmegi netijesinde Baýramaly hanyň Buhara emirligi bilen aragatnaşygy ýaramazlaşypdyr. 1785-86-njy ýyllarda Şamyrad Welnami Buharadan Mara iki sapar ýöriş edipdir. Ilkinji söweşde Baýramaly han (1785) wepat bolupdyr. Soňra onuň ogullary, garyndaşlary we Mary şäherinde ýaşayan müňlerçe gajarlar Buhara sürlüp äkidilipdir. Köne Mara suw ýetirýän Soltanbend galasy, sakçynyň dönüklük etmegi netijesinde weýran edilipdir. Şäher suwsyz galyp, ýurtda açlyk-gedaýçylyk başlapdyr. Şamyrad, ogly Din Nasyr begi Mara häkim edip belläpdir. Baýramaly han ölenden soň, Maryda gajarlaryň agalygy synyp başlapdyr we 1807-nji ýylda tekeler gajarlaryň iň soňki bölegini Maşada göçüripdirler. Şondan soňra welaýat doly suratda türkmen taýpalarynyň eline geçipdir.

Baýramaly şäheriniň demirgazyk-gündogaryndaky köne Marynyň galyndylarynyň bir bölegi hem Baýramaly han galasydyr. Baýramaly han galasy diýlip adlandyrylsa-da, ol galany Baýramaly han saldyrmadyr. 15-nji asyryň birinji ýarymynda Abdylla han galasy salnypdyr, ikinji ýarymynda bolsa (agsak Timur döwründe) Baýramaly han galasy salnypdyr hem-de bu iki gala utgaşypdyr, bilelikde bolsa Baýramaly han galasy diýip adlandyrylypdyr.

BAÝRAMHAN (1500/5-1561)

Muhammed Baýramhan, türkmenleriň Baharly kabyласыndan bolup, onuň ata-babalary 1410-1468-nji ýyllarda Günbatar Eýranda we Azerbaýjanyň günorta taraplarynda uly döwlet guran Garagoýunly türkmenlerindendir.

Baýramhanyň ömrüni, döredijiligini öwrenmekde gymmatly hyzmat eden Hindi alymy Hekim Aly Köwser Çandpuri, özüniň Agrada (Hindistanyň Dehli şäheriniň 200 kilometrlik günorta-günbatar tarapynda ýerleşýän şäher bolup ol, Gang derýasynyň şahalaryndan Jamna derýasynyň kenarynda ýerleşýär we 1527-1658-nji ýyllaryň aralygynda Mogollaryň paýtagty bolupdyr) çap etdiren "Muhammed Baýramhan Türkman" diýen kitabynyň "Nam-u Nesep we Gaýry" diýen bölümünde Baýramyň şeýeresini (gelip çykyşyny) Mirze İsgender Garaýusubyň maşgalasyndan bolan nesilden alyp ugraýar.

M.Baýramhanyň şeýeresine göz aýlasak ol ine şeýle: Türkmenleriň Baharly tioresinden bolan Şiralybeg-Garamuhammed-Garamysyr-Gazanhan-Garahan-Garabeg-Baýram Garabeg ñ Alyşükürbeg-Şiralybeg (XW. asyr)-Barakbeg-Seýfalybeg-Muhammed Baýramhan. Baýramyň babasy Şiralybeg, Hyratda häkimlik eden Soltan Hüseyin Baýkaranyň (1471-1506) köşgünde-de hyzmat edipdir. M.Baýramhan XWI. asyryň başlarynda (1500-1505) Badahşanda Seýfalybegiň maşgalasynda dünýä gelýär. Baýram ýaş wagtynda ýetim galýar. Olar Balha göçýärler. Baýram şol ýerde bilim alýar we bir topar harbi hünärleriňde öwrenýär.

Safawiýe hanedanyňy esaslandyran Şah İsmail Hatayý (1486/87-1524) bir topar türkmen ýigitleri (şol sanda Baýramhany) öz töweregine çekipdir. Baýramhan Buhara we Samarkand ugrunda bolan söweşlere gatnaşypdyr, soňra bolsa Babyryň hyzmatynda bolupdyr.

Muhammed Babyr (1483-1530) Timur maşgalasynyň görnükli hökümdarlaryndandyr we şol döwrüň tanymal şahyrlarinden hasaplanýar. Ol, Owganistany, Hindistany eýeläp, beýik Mogollar imperýasynyň esasyny goýan adamdyr.

Şah İsmailden soňra, Babyryň goşun serkerdesi bolan Baýramhany, Babyr ölendenden soňra, imperator bolan ogly Humaýun (1508-1556) öz hyzmatyna alýar. 1530-1556-njy ýyllaryň aralygynda höküm süren Humaýun bilen onuň doganlary Mirze Eskeri, Kamran Mirze we Mirze Hindal ylalaşmaýarlar we tagt üstündäki dawalar dowam edip, Mogol imperýasy dargaýar.

1539-nji ýylda Mogollaryň ganym duşmany Owganlaryň Suri tiresinden bolan Şirşah özüni imperator diýip ygylan edýär. Humaýun ondan gaçýar, ýöne Baýramhan, Eýran şahy Tahmaspdan ýardam talap edýär we şeýlelik bilen Şirşahyň üstünden ýe-iş gazanylýar we demirgazyk Hindistanda Beýik Mogol Imperýasy gaýta dikeldilýär. ýöne 1540-nji ýylda Kannawujyň eteginde ýüz beren uruş mahalynda Baýramhan esir düşýär, emma ol soňra gaçyp çykýar we Humaýun ony Gandaharyň häkimi edip belleýär.

Bu işe Humaýunyň doganlary: Mirze Eskeri, Kamran Mirze we Mirze Hindal garşy çykýarlar. Humaýun bolsa Baýramhany öz ogly Ekber atalyk belleýär. Mogol imperatory Humaýun aradan çykan wagty Ekber (1556-1605) 14 ýaşyna basýar we ol Baýramhana "Han Baba" diýip ýüzlenýär. Humaýun aradan çykandan soňra Baýramhan, onuň wesiýeti bilen aýal doganynyň gyzy bolan Selime Soltan Beýgim bilen öýlenýär (1519). Selime adamsöýümlü şahyra aýalmyşyn. Mogollaryň häkimiýeti, tä Hindistany, İ-lisleriň basyp alan döwrüne çenli dowam edýär.

Baýramhan, ýaşlyk ýyllaryndan başlap saz-söhbeti-de gawy görükdir. Ol, şorta sözlere-de ökde ýigit bolupdyr. Şeýle-de ynsansöýer, sahatly adam bolup ýetişipdir.

Söweşlerde görkezen edermenlikleri bilen "HAN", soňra bolsa "HANLAR HANI" diýen uly harbi derejä ýetipdir. Ekberini döwründe (1556) hökümet işlerini hem goşun ýolbaşçylygyny Baýramyň özi alyp barýar. Soňra Baýram bilen Ekberini arasy açylýar we Baýram öz terbiýelän ogullygyna şeýle bir arza ýazyp iberýär:

"Birnäçe görüp adamlar ma-a zyýan ýetirmek maksady bilen bir topar bolgusyz zatlary toslap meni size ýamanlapdyrlar, şeýlelikde olar

meni ýok etmegiň kűýüne düşüpdirlir. Her bir adamyň özüni dürli töhmetlerden goraýşy ýaly men hem şol hili töhmetçilerden özümi goramaga mejburdyryn. Bir topar hayýnlar siziň töwereginiňizde bolandyklary üçin, özüm siziň ýany-yza barmagy makul bilmeýärim. Siz bilip goýuň, türki gowumlarda öz iýen duzuna kasd edýän adamyň bolmaýanlygy bütin dünýä bellidir. Eger meni iýen duzuma kasd eden diýip hasap edýän bolsalar, goý onda olar ýönekeý bir esgeri iberip meniň kellämi kesdirip siziň huzury-yza eltsinler, goý bu waka gelejekde döwlet işine hyýanat etmegi ýüregine düwen adamlara sapak bolsun. Eger şeýle etmeseňiz, meni goşun serkerdeligi wezipesinden boşadyp, goşuny köşgüň başga bir ynamly adamyna tabşyry-. Men bolsa Maşada gitmekligi ýüregime düwdüm, o taýdan hem Nejef, Kerbela... ýaly mukaddes ýerlere baryp, siziň şahlyk täjihatgy-yzyň ebedilik bolmagy hem siziň näzi-nygmatlar içinde ömür sürmegiňiz üçin dileg edip gezjekdirin".

Hanlar Hany Baýram, 1561-nji ýylda Horasana tarap ýola düşýär. Aradan iki gün geçirip Baýram ýene Küjerat diýen ýerde düşläp derýanyň kenarynda 968-nji Hijri ýylynyň Jemadiýelawwal ayýnyň 14-i Anna günü (1561-nji ýylyň 31-nji Dejemberinde) ertir namazyna duranda, Mübärek han diýen bir hayýn duýdansyzlyk bilen ýesinden gelip Baýramhany pyçaklap öldürýär. onuň jesedi Dehli şäherinde jaýlanýar we üstüne gümmmez salynýar. 1578-nji ýylda Baýramhanyň jesedini Maşad şäherine getirýärler. Şeýh Gedayý diýen bir adam öz mesjidiniň ýanynda-onuň mazarynyň üstüne gümmüz saldyrypdyr. Şeýh Abdylkadyr Badauni onuň guburynyň üstünde "İň oňat gülzarlykda bolan gül hem solýar" diýip ýazýar.

Baýramhandan Abdyrahym adynda bir ogul galypdyr. Ol öz kakasy aradan çykan wagty 4 ýaş 4 aýlyk oglanmyşyn. onuň 1556-nji ýylda dünýä gelip, 1626-nji ýylda (70-71 ýaşlarynda) aradan çykanlygy we Dehli şäherinde jaýlananlygy bildirilýär. Abdyrahymyň-da harbi serkerde we ukyply adam bolanlygy taryhy çeşmelerde görkezilýär. Hindistanyň ozalky başwezirlerinden Jewahyr Lal Nehru-da Abdyrahym hakda şeýle diýen:

"Ekber özüne hem maksadyna wepaly iň oňat adamlary töweregine toplapdyr. Olaryň arasynda belli doganlar Faýzi we Ebulfazl, Biral, Men Singh we hanlar hany Abdyrahym dagy bolupdyr (J.Lal Nehru: Hindistanyň açylyşy-Moskwa, 1955, s.273)

Abdyrahym öz kakasy Baýramhanyň kesbini başarja-lyk bilen dowam etdiren meşhur şahyr bolupdyr. Ol, türki, arap, pars, hindi we sanskrit dillerini oňat bilipdir hem şol dillerde goşgular döredipdir. Ol, terjimeçilik işi bilen-de meşgul bolupdyr.

Ol, türki dilde döreden eserlerini Rahim ady bilen ýazypdyr. Taryhy maglumatlar onuň köp kitaplarynyň bardygyny habar berýär. Ol, hindi medeniýetini ösdürmekde görnükli rol oýnan adamdyr.

Zamanasynyň beýik serkerdesi pähimli filosofi, ýiti zehinli şahyr Muhammed Baýramhan XWI. asyrda бүtiň Orta Asiýa, Horasan, Owganistan, Eýran we Hindistan ýaly ýurtlaryň medeniýetiniň bir-birleri bilen hyzmatdaşlyk esasynda ösmegi üçin ägirt uly rol oýnan adamdyr.

Baýramhan, döwrüniň iň medeniýetli adamlaryndan biri bolupdyr. Ol, umumy biliminiň daşyndan, edebiýat ylmyny-da, onuň kada-kanunlarynyňda ymykly öwrenipdir.

İňlisleriň gündogary öwreniji alymy E.Ý. Denison Ross, 1910-nji ýylda Baýramhanyň diwanyň Hindistanyň Kalkutta şäherinde (Pars hem Türk dillerinde ýazylan goşgularyny) neşir etdiripdir. Alym, kitabyň sözbaşysynda Baýramhanyň durmuşy hem döredijiligi babatda gürrüň beripdir.

Baýramhanyň öz diwanynda ulanan dili, şol döwürüň ýazuw edebiýatyna mahsus edebi dil bolupdyr. Baýramhanyň we onuň ogly Abdyrahymyň töwereginde birtopar türkmen şahyrlari bolupdyr. (G. Aliew-Edebiýat we sungat gazetini, 1965-nji ýylyň 23-nji Januarky sany). Şol topar şahyrlariň arasynda türkmenleriň Jangurban tiresinden Muhammedgylýç Ülfetiniň, Suphynyň, Kasymbeg Halatlynyň bolandygyny, B. Ahundow-da Edebiýat we Sungat gazetiniň 1964-nji ýylyň 26-nji Septemberki sanynda görkezýär. Şol maglumatda Muhammedgylýjyň Soltan Hüseýin Baýkaranyň köşgünde hyzmat edenligi-de getirilýär.

Baýramhanyň hem onuň ogly Abdyrahymyň gahrymançylyklary we olaryň döredijilikleri barada dürli ýurtlarda köp-köp kitaplar ýazylypdyr. (Mäti Kösäýew-Ruhy Aliýew-Edebiýat we Sungat gazetiniň 17-nji we 20-nji Augustky sanlaryň 1966).

GÜNÄ GÖZDE, GÜNÄ YÜZDE

*Meniň asla günähim ýok, gözel ýarym, günä gözde,
Mende näme günä bolsun, biler bolsaň günä ýüzde.*

*Ne ýanar sen, kuýaş ýüzli mah-y taban, mähribanym.
Senden özge penakär ýok, eý söýgülim, pena sizde.*

*Çyn aşygyň menem-menem, özge aşyk ýokdur saňa,
Ahy-zaryň men çekermem, galat bolmaz hiç bu sözde.*

*Eger bilseň, padeşahym, bar umydym saňa bagly,
Gözläp seni gije-gündiz, tapa bilmen dag-u düzde.*

*Baýram, eýsem günäkärmi, bakdy diýip jemaly-a,
Neýläýin men, gözel ýarym, günä gözde, günä ýüzde.*

ÝARA ÝETIR

*Arzym saňa, daň şemaly, sargydymy ýara ýetir,
Gam-gussamy beýan edip onda gözi zara ýetir.*

*Rähm eýleýip, sözlerimni, alyp bargyn söwer ýara,
Bu diýardan göter iban, eltip ol diýara ýetir.*

*Wagtal-wagtal bakar ýaly, bargyl köşgün suwagyna,
Gana-gana garayn men, ol zülpleri tara ýetir.*

*Hindileriň süýji dilin, goşup halwa ballar bilen,
Pars diliniň şirinligin eltip Gandahara ýetir.*

*Sabyr-takat etmekligi, öz-özüme karar etdim,
Meniň eden kararymy, sen ol bikarara ýetir.*

*Şum pelegiň jepasyndan, ýüz müň ferýad etdim bu gün,
Rähm eýleýip, bu nalyşy, eltip o dildara ýetir.*

*Badyňsaba alyp bargyl, irnik görmän, bu hatymy,
Bolsun bizden ýadigärlik, eltip o namdara ýetir.*

*Derdim artyp gün-günden, ýazdym oňa bu namany,
Hiç bolmasa ikije söz, eltip şasuwara ýetir.*

*Baýram sen-de garaşmagyn, şum pelegiň miwesine,
Ol miweden iýen ýokdur, bu sözümi ýara ýetir.*

Baýramhanyň, E.Ý. Denison Rossyň 1910-nji ýylda Pars hem Türk dillerinde Kalkuttada neşir eden diwanyndan başga, Dr.M.Sadyky, H.Raşedi we M.Sabyr tarapyndan 1971-nji ýylda Türk, Pars hem Í-lis dillerinde Karaçide neşir edilen diwany bar.

BERDIMYRAT HAN

(.... - 1879)

Berdimyrad han Nurberdi hanyň birinji aýaly Nurgözelden bolan oglydyr. Ol juda ýaşka wepat bolupdyr, onuň bitiren işleri barada ýazuw ýadigärlikler ýok.

1879-nji ýylda Nurberdi han Marydaky hanlygyna maslahata gidende wagtlayynça Berdimyrad hany ýerine Ahala han saýlapdyrlar. ýöne ol entek ýaş bolansoň, Nurberdi hana ýakyn iki adam: Arazmämed han bilen Gurbanmyrad işan oňa geňeşdarlyk edipdir.

Berdimyrad hanyň, hanlyk eden döwri Rus goşunlarynyň generallary: Lazarýew bilen Lomakiniň baştutanlygyndaky ilkinji Ahal-teke ýörişine gabat gelýär. Lazarýew 1879-njy ýylyň 14-nji Awgustynda aradan çykypdyr. Türkmenleriň Aşgabatda geçiren maslahatynda ruslary Ahala goýbermezlik karar edilýär. Şonda şeýle-de Gökdepe galasynyň gurulmagy we ilatyň şol ýere ygynalmagy-da belleniýär.

Berdimyrad han, Arazmämed handyr Gurbanmyrad işany ýanyna alyp dört müň atly, iki müň hem pyýada goşun bilen Bendesen geçelgesine tarap ugraýar. Soňra pyýada goşuny Bendesende goýup, Berdimyrad han bilen Dykma serdar Hojagala tarap gidýärler. Olar orta ýolda rus goşunlaryna gabat gelýärler. ýüz beren söweşde türkmenlerden 2 adam heläk bolýar 9 adam ýaralanýar. Berdimyrad han bilen Dykma serdar Bendesendäki goşunlarynda alyp Börmä yza çekilýärler. Ol ýerde geçirilen maslahatda hemme halkyň Gökdepä yýnanmagyna gelişilýär we söweşe ýolbaşçylyk etmäge, Berdimyrad hana doly ygtyýar berilýär. Ol, 1879-nji ýylyň 28-nji Awgustynda ýüz beren söweşde, aýaly hem çagalaryny elden berýär (ýogaldýar). Şonda şeýle-de, Berdimyradyň kakasynyň dogany Gurban hem aradan çykyar.

Şol söweşde agyr ýaralanan Berdimyrad hanyň öziňde üç günden soňra wepat bolýar we gökdepe galasynyň içinde jaýlanýar. Habary

eşiden Nurberdi han hem Marydan gelýär we:

“Men oglumyň ölenine şükür edýärim, sebäbi, ilň başyna şunuň ýaly agyr gün düşüp, ýurt üçin gan dökülende, meniň maşgalamdan gan çykmadyk bolsa gynanyrdym”, diýip aýdýar.

JÜNEÝT HAN

(1862-1937/38)

Jüneýt hanyň hakyky ady Gurbanmämed Serdar bolup ol, 1862-nji ýýlda häzirki Tagta etrabyňyň Bedirkent obasynda dünýä gelýär. onuň kakasynyň ady Hajybaý. Júnéýt Han, ýomutlaryň Orsukçy urugynyň Júnéýt tiresindendir. onuň ogullary Eşşi bilen Eýmir örän edermen ýigitler bolupdyr. Ol birnäçe wagt öz obasynda kazy we mirap bolup işläpdir.

XX. asyryň başlarynda Hywa hany, padeşah hökümetiniň goldawyna daýanyp türkmenleriň üstünden hökümdarlygyny berkitmek maksady bilen, olara agyr düşýän ýer-suw we salgyt reformasyny geçirmäge synanyşýar, şonda ozal-da, padeşah hökümeti tarapyndan horlanyp gelýän ilat ýaraga ýapyşmaga mejbur bolýar. Türkmenleriň şeýle agyr ýagdaýa düşmegi Júnéýt hany orta çykarýar. İlkibada ol öz garyndaş toparyny töweregine yýgnaýar, soňra awnygrak serdarlaryň birnäçesini özüne tabin edýär. Ol, adalatyň hatyrasy üçin özüniň doganoglanyny-da öldürýär. Şeýle hereketleri bilen ol, il arasynda adygyp ugraýar.

Özüne Júnéýt han diýilip başlanan Gurbanmämed serdar, 1912-13-nji ýyllarda Hywa hany, padeşah hökümetiniň kömek bermegi netijesinde türkmen obalaryndaky gozgala-lary basyp ýatymaga girişen wagty, ilaty daşyna yýgnaýar we hana garşylyk görkezýär. Şol wagt, ýalňyz türkmenler däl, eýsem, özbekler, garagalpaklar we gazaklar-da Júnéýt hany goldap başlaýarlar.

1913-nji ýýlda türkmenlerden ýaraglananlaryň sany, 15 mü-e ýetipdir. onuň edermenligine göz ýetiren german-türk we i-lis-türk razwedkalary goldaw berýär. 1916-nji ýýlda Hywa hanynyň eden etdiliği, padeşah Russiýasynyň zulum-sitemleri ýalňyz bir türkmenleriň däl, eýsem özbekleriň, garagalpaklaryň we beýleki halklaryň-da halys degnasyna degýär.

Şol wagt Jüneýt han aýaga galýar, ol yslam dininiň we şerigatyň düzgünini dogry we berk ýöredýär. Jüneýt han Hywa hanlygyny we bütin Türkistany rus basybalyjylaryndan azad etmäge synanyşýar. ýöne bu meselede Hywa hany İsfendiýar belli bir derejede päsgel berýär. onuň etmişleri zerarly özbekler-de garagalpaklar-da Jüneýtden kömek soraýarlar. 1916-njy ýylyň januarynda Hojaýlidäki özbeklerden bir topary özleriniň nägileliklerini aýtmaga Hywa gelende İsfendiýar han olary tussag edýär. Şonda, Hojaýliniň ýaşululary kömek sorap Jüneýt hana ýüz tutýarlar. Jüneýt han-da üç müň atlysy bilen Hywa galasynyň golayýna gelip, tussag edilenler bir gije-gündizde azad edilmese, paýtagta hüjüm etjekligini duýdurýar. Hywaň hany bu talaby red edýär we şondan soň Jüneýt han paýtagta hüjüm edip tussaglary azad edýär.

1916-nji ýylky gozgalaň basylyp ýatyrylandan soňra Jüneýt han Owganistana geçýär, ýöne ol ýene 1917-nji ýylyň Septemberinde yzyna gaýdýar, görse ýagdaý düýpgöter özgeren we ol Hywa hany bilen bilelikde ynkylapçylara garşy göreşmeli bolýar. Hywa tagtynda başga bir han otursa-da hakykatda 1918-1920-nji ýyllarda bütin Hywa hanlygyny Jüneýt han öz kontrolygynda tutýar.

1918-nji ýylyň baharynda Bedirkent obasynda başlanan ilkinji elektrostasýonuň gurluşygy bilen hanyň raýatlaryna ýşyk bermek nazarda tutulýar we han Jüneýt özüniň manatlyk teň-e puluny çykardyp başlaýar hem-de salgyt sistemini ýola goýýar. Bu iş elbetde, özbaşdak-garaşsyz türkmen döwletini döretmäge bolan synanyşygyň ilkinji alamatlarydy.

Hywa hany İsfendiýar eden-etdilige ýüz urup, halkyň nägileligini gazanýar we Jüneýt hanyň amala aşyrylan çärelerine päsgelçilik döretmäge synanyşýar. Şonuň üçin 1918-nji ýylyň 30-nji Ojtoberinde ol, han Jüneýdiň buýrugy bilen özüniň "Nurullabay" köşgünde öldürilýar we onuň ýerine kiçi ogly Abdylła Töre tagta çykarylýar. ýöne külli ygtyýar han Jüneýdiň golunda bolýar, ol, London, Ankara, Kabul, Tahrán, Buhara we Türkistan bilen aragatnaşygy dowam etdirýär.

Han Jüneýdiň, 1918-nji ýylyň 25-nji Nowemberinde, Dörtgölde Sowet häkimiýetini agdarmak üçin eden hüjümi şowsyz gutarýar we 1919-njy ýylyň 9-njy Aprilinde Tagta etraplarynda Sowet häkimiýeti bilen parahatçylykly ýaşaşmak baradaky ylalaşyga gol çekýär.

Şondan az wagt soňra, Sowetleriň Zakaspy Frontynyň ýolbaşçylygy ondan özlerine 700 atly goşun ibermegini talap eden wagty, Han Jüneýt, ozaly bilen ibermejekligini, iberende-de öz goşunlaryndan musulmanlara we ylaýta-da Oraz serdar bilen Eziz hanyň güýçlerine garşy peýdalanylmazlygy şert goýýar, Sowetler bu şerti kabul etmäni onuň özüne garşy göreşe girişýär. 1920-nji ýylyň 22-23-nji Januarynda Bedirkentde we Gazawatda gyzyl goşun bilen bolan aýgytly söweşden soň, han Jüneýdiň atlylary öz maşgalalary bilen Guma-Akjaguyý diýen ýere çekilýär. 1921-nji ýylyň Aprilinde Han işanyň ýolbaşçylygynda Owganistandan, Şyhym Sülgüniň ýolbaşçylygynda-da Eýrandan ok-ýarag we azyk-iýmit ýardamlary gelip gawuşýar.

1924-nji ýylda Garagumda Palçykly diýen ýerde ýerleşen Jüneýt hana Owganistandan ýene 270 diýe ok-däri we ýaraglar gelýär. Jüneýt han şol ýylyň Januarynda, Daşhowuz, Maň-ýt, Şabat, Gazawat we Ha-ka ýaly ýerleri eýeläp Hywa hanyna howp salýar, ýöne Gyzyl Goşun bilen uruşda ol ýene şowsyzlyga uçraýar we Guma çekilýär.

Sowet häkimiýetiniň wekilleri bilen han Jüneýdiň arasynda geçirilen duşuşyklara Gaýgysyz Atabaýew we Nedirbaý Aýtakow-da gatnaşýarlar. 1925-nji ýylyň 4-nji Aprilinde Halk Komissarlar Şurasý, kabul eden karary bilen han Jüneýdiň emlägini we adam hukuklaryny eldegirilmez edip goýýar. onuň adamlaryna-da 5 müň hektar ýer bellenilýär. ýöne Jüneýt han, Sowetleriň söz we kararlaryna ynanmaýar we teklipleri kabul etmeýär.

1927-nji ýylda han Jüneýdiň Sowet häkimiýetine garşy ýýlanlynyň töwereginde alyp baran göreşi-de netije bermeýär, şondan soň ol, Eýranyň üsti bilen Owganistana geçýär we Herat welaýatyna baryp ýerleşýär.

Jüneýt han, 1937/38-nji ýylda şol ýerde aradan çykýar. onuň, Eşşi adyndaky oglundan galan agtyklary: Söýer bilen Älem serdar Owganistanyň Herat welaýatynda ýaşaýarlar. Eşşiden galan Taýça adyndaky ogly soňra Eýrana geçýär we ol ýerde aradan çykýar.

Taýçadan galanlar (4 ogul) häzir Eýranda ýaşaýarlar.

Türkmenistanyň ilkinji hökümet başlygy we öz halkynyň söýgüli ogly Gaýgysyz Atabaýiň 1920-nji ýylda dogry belläp geçişi ýaly: "Jüneýt Han, türkmenleriň, Hywa hanlaryna garşy, Zarist Kolonyal häkimiýetleriniň zulumyna garşy göreşlerine baş boldy we hiç wagt öz halkyna hyýanat etmedi". Han Jüneýdiň edermenligi, asyrlar boýy öz

garaşsyzlyklary ugrunda daşky duşmanlara garşy göreşip gelen türkmen tire-taýpalarynyň gahrymançylyklarynyň bir dowamy bolup durýar. Han Jüneýt, halkyň arasyndan çykan we oňa goşulan batyrdy.

ÇOPAN SERDAR

Halk arasynda Çopan serdar ady bilen tanylýan Ulugberdi Tagan Gazan ogly, XIX. asyryň başlarynda Büzmeýniň Garadaşayak obasynda eneden bolupdyr. onuň aňyrsy şol döwürde belli şahsiýet bolan Garaja batyrdan gaýdýar. Garaja batyrdan Atamyrat batyr, ondan-da Çopanyň kakasy Tagan Gazan gaýdýar. Çopanyň ejesiniň ady Oguldöwletdir.

Çopan serdar öz ýaşan döwründe il-ulusyň ar-namysy, ýurt abadançylygy ugrunda göreşip hemişe halkyň goragynda bolup gelipdir. O, Hywa hanyna tölenip gelinýän salgytlaryňda töletmändir we hanyň nökerlerine, mundan beýläk Hywa hanyna salgyt tölemejekdiklerini oňa aýtmaklaryny buýruk beripdir. Hywa hany onuň näjüre adamdygyna göz ýetirmek üçin ýanyna çagylanda, onuň edermenligine göz ýetiripdir-de Ahal türkmenlerinden salgyt alynmagyny goýbolsun edipdir.

Çopan serdaryň edermenligi barada Abdýsettar Kazynyň Jeňnama "Tekeleriň Uruş Kyssa Kitaby" adly eserinde şeýle setirler bar:

*Sag ýanyndan gelen Çopan serdaryň
Ajdar dek demine dartar düşmanyn.*

Çopan serdar Gökdepe galasynyň synmagynyň öňüsyrasy Germaw adyndaky galaň ýanynda ýüz beren söweşde aradan çykypdyr diýip görkezilýär. Şol wagt ýüz beren söweşde, Çopan serdaryň ýanyndakylardan-batyrlardan ýalňyz ýekeje adamyň sag-aman oba gaýdyp gelenligi bildirilýär. Çopanyň mazary-da, gara daglaryň arasynda galýar.

Çopan serdar barada soňra il arasynda şeýle bir goşgy ýaýraýar:

*Çopan batyr halkyň hany
Köp gyryldy adam sany
Germawda döküldi gany
Arman goýdy ili-güni.*

DYKMA SERDAR

(1825 -)

Dykma serdar XIX. asyrdä, aýratyn-da Türkmenistanyň Russiýa imperýasy tarapyndan basylyp alnan döwründe türkmen halkynyň harby we syýasy durmuşynda esasy rol oýnan taryhy şahslaryň biridir. Ol, 1825-nji (1830-nji) ýylda Börmeli baý Mämetnazaryň maşgalasynda eneden bolupdyr, onuň çyn ady Öwezmyratdyr. Dykma serdar, Eýranyň Bujnurd we Goçan şäherleriniň hanlary bilen telim gezek uruşýar we olaryň çözüşlaryna üstünlikli gaýtawul berýär. Ruslar, 1869-nji ýylda Krasnowodskini eýelän wagtlarynda onuň adyny eşidýärler we 1870-nji ýylda türkmenler Mihailow aýlagyna çozanlarynda, oňa Dykma serdar hem gatnaşypdyr. M.D. Skobelew Türkmenistana gelen wagty, Dykma serdaryň ady şeýle bir meşhurlyk gazanypdyr welin, Skobelew ondan howatrylanyp, esgerleriniň arasynda Dykma serdaryň adynyň agzalmagyny gadagan edipdir. 1879-nji ýylda Lazarew Türkmenistana gelende Çekişlerde onuň adyny duýýar we bu ýerde onuň ogly Akberdi han bilen duşuşýar we ondan kakasyna (Aşgabatdaky Dykma serdara) bir hat ýollaýar. Aşgabatda bolan maslahatda Lazarewiň haty okyýýlýar, şonda türkmenler uruşmaly diýen karara gelýärler. Lazarew, 1879-nji ýylyň Augustynda ölýär we onuň ýerine Lomakin bellenýär. Dykma serdar, Gyzylarbadyň hany Sopy han bilen, ilat Gökdepe galasyna yýgnanýança, ruslary saklamak maksady bilen, olaryň arasyna barýar. Şonda ruslar, Dykma serdary göz tussagy edip saklapdyrlar, Grodekowyň tassyklamagyna görä, dykma serdar ruslar bilen türkmenleriň uruşmaklarynyň tarapdary bolmandyr. Ruslar Gökdepä hüjüm edip ony alyp bilmäni yzlaryna barýarkalar, ýakubow diýen Dagystanly bir dilmaç Dykma serdaryň saggalyndan tutup silkipdir. İne şondan soňra, Dykma serdar-da ruslar bilen uruşyň tarapdary bolýar we ruslar Bendesene ýetenlerinde ol, ýanyndaky adamlary

bilen gaçypdyr. Ýöne, Dykma serdaryň ruslaryň ýanynda bolmagy, onuň türkmenleriň arasyndaky ad-abraýyna zarba urupdyr we türkmenler oňa dönük diýip obasyny talapdyrlar. Dykma serdar aman sorap Nurberdi hanyň ýanyna barypdyr. Nurberdi han Garaganda maslahat geçirip Dykma serdary dönük diýip garalamagyň garşysyna karar kabul edýärler, ýöne Dykma serdar, ruslaryň üstüne çozmaly edilýär.

Dykma serdar ruslaryň üstüne telim gezek şowly çozuşlar geçirýär. Nurberdi han ölendene soň, Dykma serdaryň täsiri has güýçlenýär. M.D.Skobeleviň 1880-81-nji ýyllardaky ikinji hüjümi döwründe türkmenlere esasan Dykma serdar ýolbaşçylyk edýär. Ahal türkmenleriniň maslahatlaryna-da Dykma serdar ýolbaşçylyk edipdir we onuň pikirlerine gulak asylypdyr.

1881-nji ýylyň 12-nji Januarynda Gökdepe galasy alnandan soňra-da esly wagtlaý D.serdar ruslara boýun bolmandyr. Ol, rus goşunlary Kaka baryp ýeten wagty, Skobeleviň ýanyna baryp ok-ýaragyny tabşyrypdyr. Dykma serdar iň batyr, iň edenli serdar hasaplanypdyr. Dykma serdary, ruslaryň ýanyna barmak bilen dönüklük etdi diýýänler bolşy ýaly, onuň Skobeleviň hüjümi wagtynda Gökdepe goryp çykanlaryň ýanynda, tä soňuna çenli söweşendigine şüphe ýok, şonuň üçin oňa derrew dönük diýibermek gaty ýalňyş bolar.

Gadyrly okyjylar! Gökdepe galasy, onuň ýykylyşy hem goralýşy hakda söz gozgalanda, köne Aşgabatly we Teke türkmenleriniň Wekil tiresinden (Nurberdi hanyň tiresi) bolan Şamyrat Döwletoglynyň şol hadysalar barada ýaşlyk Jurnalyň 1990-njy ýylky bir sanynda ýerleşdirilen garayýşyny-da hödürleseň artykmaçlyk etmese gerek. Gala gurmak meselesi duşmanyň bize hödürlän mekir ideýasy bolmaly, ol türkmenler üçin gurlan duzak bolmaly, diýip söze başlan Şamyrat aga ýene şeýle dowam edýär: 1877-nji ýylda Gyzylarbady eýelän duşman Gökdepe galasynyň gurlup gutararyna garaşýardy. Türkmenler bolsa duşmanyň pirimlerinden (Hile-Mekirlerinden) bihabardy.

Şol döwrüň käbir taryhy çeşmelerini dikgat bilen okysaň, türkmenleri howul-hara gala gurmaga iten hem, goşuny galanyň içine yýgnan hem, duşman bolmaly diýesiň gelýär. Sebäbi duşman üçin gumda, bayýr-jebelde gaçyp-kowup uruş etmek gymmat düşjek. Ol muny, entek türkmen topragyna aýak basmanka bilýärdi.

Taryha ser salsaň, türkmen at üstünde adalat gylyjyny syrýp ýaşan halk. Galanyň içinde bukulyp, goranan halk däl. Güýji agdyk bolsa-da, gaçyp söweş etmek, Oguz handan bäri onuň söýgüli söweş taktikasydyr. Ezber (ökde) işleýän egri gylyjy, badyňpaý (badpaý: ýüwürük at) kimin ýüwürýan at, türkmenе gala deregine ýarapdyr. Türkmeni gala gabasaň, onuň aty, gylyjy öz oýnuny doly görkezip biljek däl.

Jurnalyň şol sanynda "Gumdaky diplomatik duzaklar" sözbaşyly makalasynda Şamyrat Döwletoglynyň sözlerini getiren Agadurdy Akmyradogly öz pikirlerini şeýle beýan edýär: Grodekowyň geçen asyryň ahyrlarynda Peterburgda neşir edilen "Türkmen ilindäki uruş" adly kitabyndaky setirlerden köp many alyp boljak: Garagumda diplomatik hereketler etmek üçin duşmanda ýeterlik maglumatyň bir wagtlardan bäri toplanylandygyny syzmak kyn däl. Türkmenleriň her tiresine, hanyna-serdaryna mahsus döpler-häsiýetler, olara täsir etmegiň ýollary bireýýäm kesgitlenen (bellenen), anyklanan. Hatda haýsy oýdaky guýudan, näçeräk maly-aty, diýäni... esgeri suwa ýakyp boljaklygy-da ölçenen. Guýularyň golaý-goltumynda (ýakynynda) nähili ot-çöpüň gögerýändigide, olaryň näçeräk maly näçe günläp ekläp biljekligide kesgitlenilipdir. Şeýle teýýarlykly duşmanyň türkmenе hile bilen gala gurdurjaklygyna ynanyarsy-. Bu meseläniň bir tarapy, ikinji tarapy-da bar: Ruslaryň günorta territoriýalara (ilери tarapdaky topraklara) ymtylmasynyň (göz dikmegini-), bu ýerlere göz gyzdyrýan Angliýa ýaly döwleti biparh goýmajaklygy-da düşnükli. Olar, Zarizmiň goşunlarynyň bu gazaply çölde çynlakaý garşylyga duçar bolmagyny isleýärdiler. Hut şonuň üçin türkmenleriň berkitme gurup basybalyja böwet bolmagyny i-lisler hem, käbir beýleki döwletlerem isleýärdiler.

Bu ýaman pälleri paş etjek taryhy dokumentleri tapmak, hakykaty dikeltmek iru-giç alymlarymyza başardar inşallah.

1877-nji ýylda Gyzylyrbady eýelän duşmanyň üstüne Dykma serdar tüweleý bolup e-terilýär. Garawullary uçdantutma gyrýar, atlary, diýeleri alyp gaçýar. Ulagsyz galan duşman näme etjegini bilmeýär. Şeýle ýagdaý köp gaýtalanýar. ýagdayy peselen Lomakin (Ors generaly), Dykma bilen arany sazlamaga çalyşýar, ýöne Dykma serdar ondan gaça durýar. İne şondan soň general Lomakin duzak gurmaga başlaýar.

Ors generaly, türkmen serdaryny myhmançylyga çagyýar. Otuz atly bolup alamançylyga giden wagty, üç ýüz esiri ö-üne salyp, 20-30 müň maly sürüp-tegeläp ýe-işli dolanyp bilýän serdary Lomakin ýagşy synlaýar. Soňra oňa ýadigärlik diýen bolup bir samowary sawgat berýär. Aljak däl diýmek türkmeniň däbinde ýok, serdar göwnemese-de sawgady almaly bolýar. Aradan kän wagt geçip-geçmänkä Teke hanlarynyň arasynda howsalaly gybat-gürrüňler ýaýraýar we Dykma serdar orslara satylypdyr diýişip olar otly köýnek geýýärler. Lomakin bolsa, öz planynyň başa barýanlygyna begenýär. ýöne, Dykma ýaly serdar dönük çykسا, türkmene gara öýüni diýä ýükläp guma si-mekden, ýa-da düşmanyň önünden el göterip çykmakdan başga çäre galmazdy. Dykma serdar, türkmen-han serdarlaryny maslahata çagyryp gaty açyk-sözleýär-de "eger ma-a ynanmasaňyz şu çal kelläni egnimden düşürä-" diýýär. Şondan soň hanlar-serdarlar, Lomakiniň duzagyna-hilesine düşmäge golaý barandyklaryna göz ýetirýärler. Soňra olar, Dykmany, general Lomakine jogap edip bir ojakbaşy halyça ibermäge razy edýärler. Ors generaly Lomakin bolsa bu işiň manysyny a-laýar.

1879-nji ýylda orslar Gökdepe galasyna çozanlarynda türkmenler üstün çykyppdyr. Şol söweşlere türkmen ýaşulularynyň aýtmaklaryna görä, ady äleme dolan Dykma serdar ýolbaşçylyk edipdir. Ol, türkmenlere hem özüne öçmejek şöhrat getiripdir. Orslar Bäherdeni, Duruny alanlarynda Dykma serdar goşunyň ýanynda tussaglykda bolupdyr. Lomakin serdary saklap, Gyzylarbadynyň hany bolan Sopy hany boşadypdyr. Şol ýerden serdar gije gaçyp çykýar we daň agaranda Giýewjik dagyna baryp ýetýär we Ta-ryberdi han bilen birleşýär. Şol ýerden 7-8 atly bolup Gökdepä gaýdýarlar. Galada, Nurberdi hanyň ogly Berdimyrad han watan üçin jan bermegiň wagty ýetdi, diýip ilata ýüzlenip duranmysyn. onuň ýanynda Gurbanmyrat işan, Arazmämed han, Öwez han, Begmäd Garaýörme we başgalar-da bolupdyr. Olar, ýetip gelen serdaryň gürrüňini di-läpdirler. Ol, söweşde atly goşuna özüniň, diýeli goşuna Sopy hanyň we piýada goşuna-da Garaja hanyň ýolbaşçylyk etmegini maslahat beripdir. Şeýdip-de söweşde üstünlik gazanylypdyr.

EZIZ HAN

(1887-1919)

Gurbanmämet serdaryň ogly Eziz, 1887-nji ýýlda Ahalyň Herrikgala obasynda dünýä gelýär. Gurbanmämet (Çapyk) serdar alamançylyk işlerinde ýolbaşçy bolupdyr. onuň kakasy (Eziz hanyň atasy) Nepes Kuwwat ýaşlyk döwründe alamançylyk edipdir. Eziz hanyň kakasy we atasy Gökdepäniň goralysyna aktiw gatnaşypdyrlar.

Garyp düşen Çapyk serdar, 1917-nji ýýlda aýaly Ogulgerek, ogullary Salyh, Kasymguly we Eziz bilen birlikde Ahaldan Tejeniň Agalaň obasyna göçüp barýar we daýhançylyk bilen meşgul bolýar.

Eziz han, I.jahan urşy wagtynda padeşah Russiýasynyň buýrugyna garamazdan goşun hataryna goşulmaýar we Owganistana geçýär. Soňra Fewral ynkylyby wagtynda Tejene gaýdyp gelýär we il arasynda asudalygy ornadyp uly ad-abraý gazanýar.

Oktoberden soňra Eziz han Sowetleriň tarapyna geçen-de bolsa, kommunistlar gysga wagt soňra sözlerinden dänip oňa ynamsyzlyk bildirýärler, şondan soň Eziz han Menşewikleriň (kommunistik hereketlere garşy çykyş eden topar) tarapyna geçýär we ol ýerde Oraz Serdaryň ýolbaşçylygynda gulluk edýär. Soňra ol Oraz serdaryň ýanynda galman öz adamlary bilen Agalaň taraplaryna çekilýär.

Tejen taraplarynda öz hanlygyny yglan edenden soňra Eziz han, Tejenden galla äkidilmegini gadagan edýär we özi salgyt hem gümrük ygýnap başlaýar, özüne tabyn bolmaýanlary mugyra getirýär. onuň bu işlerini hökümet halamandyr. Agala-y basyp almak üçin Bolşewikleriň hem Menşewikleriň geçiren gandöküşikli çözüşlaryndan soňra-da öz rayýndan dänmändir. Ol daýhanlaryň serdary hökmünde ykrar edilipdir.

Eziz hanyň ýaşan döwründe heniz padeşah goşunlarynyň basybalyjylykly çözüşlary netijesinde Gökdepede dökülen nähak

ganlar, halkyň a-yndan çykyşmandy we ruslara ynamsyzlyk dowam edýärdi. Şondan çürim Eziz hanyň, padeşahyň galyndylarynyň golunda bolan Aşgabat bilen öz arasyndaky gatnaşyklaryndan göwni hoş dälidi.

Ol, ahyrso-y Sowetleriň barlygynda özüne hanlyk ýetdirmejekligine göz ýetirýär we Sowetleriň tarapyna geçmegi makul görýär, ýöne ony ynkylybyň garşydaşlary í-lisleriň ýardamy bilen tutýarlar we ahyrso-y-da ony galtaman hökmünde garalap atýarlar. 1919-nji yýlyň ýazynda atylmak üçin äkidilende: “ýüregimden atyň!” diýip barmagy bilen kükregini görkezýär we “ýöne musulmançylyga laýyklykda jaýlaň”, diýip olara ýüzlenýär.

GARAOGLAN HAN

(.... - 1856/81)

Garaoglan han, XIX. asyryň birinji ýarymynda Ahalda ýaşap geçen ady belli hanlaryň biridir. Ol häzirki Aşgabat etrabynyň obalarynyň birinde dünýä gelýär. Tekeleriň togtamyş, wekil, ak wekil, garaýörme we onbegi tiresinden bolup, onuň kakasyna Baba onbegi diýlipdir. Baba onbegi öz döwrüniň gurply, sözi di-lenýän adamlaryň biri bolupdyr. Garaoglan han bilen Nurberdi han, Anan onbeginiň nesilinden bolansaň, olar babadaşdyr. Ol ýaşlykdan gözsüz batyrlygy, edermenligi we başarja-lygy bilen tapawutlanýar. Ol Şarlawuk, Tekegyrlan, Bendesen, Gireý gyrgynlygy (Gyzylarbat uruşy) ýaly ençeme söweşlere ýolbaşçy bolupdyr. 1728-nji ýylda Eýran şahy tekeleri we ýemrelileri Durundan Horasana göçürýär. Duruna bolsa öz dikmesini goýýar. XIX. asyryň ortalarynda tekeler bilen ýemreliler birigip Duruny eýelemek üçin üç ýyllap söweşýärler. Bu söweşe Garagolan han baştutanlyk edip uly ýe-iş gazanýar. 1846-nji ýylda Horasanly Salar hanyň Eýran şahyna garşy eden gozgala-yna öz goşunlary bilen kömege barýar. Salar hanyň Maşad şäherini eýelemek ugrundaky söweşlerine-de gatnaşýar. Ony Mollanepes we ýagmyr şahyr dagy öz goşgularynda öwürdirler. ýagmyr şahyr:

*Dostlar kesearkaçda bir är döräpdir,
Akly dana, kämil käni Garaoglan.
Hak döwlet berendir bagty ýöräpdir,
Tekeli iliniň hany Garaoglan.*

diýip ýazypdyr. onuň haçan aradan çykanlygy anyk belli däl. ýöne taryhy çeşmeleriň maglumatlaryna görä, 1855-56-njy ýyllar bolmagy mümkin. onuň ogly Öweznepes serdaryň Rahman hem beýleki

ogullary häzir Aşgabadyň Gämi adly obasynda ýaşaýar.

Garaoglan han, ýurdy kese ýerli basybalyjylardan goramakda köp işler bitiripdir, ol garyp ýa-da baý bolmagyna garamazdan, hemmelere deň göz bilen garap, ýurda adalatly ýolbaşçy bolmaga çalyşypdyr. Hemişe Dykma serdar bilen bile gezen Garaoglan batyryň dokuz ogly bolup, ol öz iki ogly bilen, 1881-nji ýylky Gökdepe hadysalarynda şehid bolýar, diýip aýdýan çeşmeler-de bar.

GOWŞUT HAN

(1823-1878)

Gowşut han 1823-nji ýylda belli türkmen serkerdesi Öwezduurdy batyryň maşgalasynda dünýä inýär. Öwezduurdy batyryň 5 ogly bolup olaryň iň ulusy Gowşut, iň kiçisi Hojaguly handyr. Gowşut hanyň öz oglanlary bolsa: Baba han, Baýramaly han, Hujrep han, Nobat han, Hally han, Sary han we Düzüw (gyz).

Baba handan: Täç han we Sapar. Baýramaly handan: Eýýup. Hujrep handan: Bähram, Enwer, Annadurdy. Nobatdan: Dostmämed. Hally handan: Ata han bolýar. Bular, Ahalda, Maryda we Türkmenistanyň beýleki ýerlerinde ýaşap ýörler.

Gowşut hanyň tiresi: Teke-togtamyş-beg-gökje-ýary gökje, çomalak-çüri. Gowşut han, tegelekden aý ýüzli, ortadan ýokarrak boýly, eginlek, dolmuş göwreli, goýungözli, giň ma-laýly, gaşlagrak, sü-kbaşy iri, örän akyly-paýhasly, demir bedenli, ýolbars ýürekli, tawşan tüýli, tizpähim, edermen adam bolupdyr.

XVIII. asyryň başlarynda Ahal arkajynyň çarwalarynyň mal-garalarynyň köpelmegi, öri meýdanlaryň ýetmezligi we ýyllaryň gurak geçmegi ýaly sebäplere görä, teke türkmenleriniň bir bölegi kem-kemden Kaka taraplaryna süýşýär. Ol ýerlerde Eýranly tala-çylaryň, basmaçylaryň çozuşlary zerarly rahatlyk bolmansoň, olar häzirki ady Gowşut obasy bolan ýeriň 25 km. demirgazyklygyna göçüp barýar, we ol ýerde 5 topara bölünişip 5 sany gala salýarlar: Heň-am, Akja, Garaja, Garahan (Torly) we Gumgala. Olara Başgala diýip ad berýärler. (Bu başgala, Hojamberdi han öldürilen Mogan çölündäki başgaladan başgadyr).

Başgalada-da, Eýran alamançylarynyň türkmenleriň üstüne çozuşlary dowam edýär, ahyrso-y, ýaşulularyň maslahaty bilen Hojamşükür han bu türkmenleri Sarahsa göçürýär. Gowşut han Sarags türkmenleriniň Eýran tala-çylaryndan goralyp saklanyp bilmeklerini nazarda tutup ol

ýerde gala saldyrmaga başlaýar, ýöne onuň bu işine Hojamşükür garşylyk görkezýär. Gowşut han bilen Hojamşükür han bu meselede ylalaşmaýarlar we Hojamşükür han Tejen taraplaryndaky Üçburç diýen ýere gidýär, ol soňra Hywa barýar. Hywa hany Mädemini türkmen serdarlarynyň bu agzalaçylygyndan peýdalanyp Saragsa goşun çekmekçi bolýar, ol edilen töwellalary äsgermeýär.

Nurberdi han, Gowşut han we beýleki gala hanlary Hywa hanynyň garşysyna berk teýýarlyk görýärler. Ol Mara gelen wagty, Gowşut han ýene bir töwellaçylar toparyny ýollap, gyrgynçylyga girişmezlik barada oňa ýüz tutsa-da Hywa hany Mädemini wekillere:

Eşidiň wekiller! baryň hanlaryňyza, ýaşulularyňyza aýdyň, ertir ir bilen gündogan wagtynda meniň goşunym siziň üstüňize, galaňyza çozar, nätűýsli çäräňiz bolsa, haýal etmäň-de görüberiň, diýýär.

Gowşut hanyň galasynyň gündogaryndan aýlanyp, guşluk tarapyna geçip, Tejen derýasynyň gaýra ýakasynda we Ulug babanyň (Dűýeboýun öwliýasyny-) gaýra gabadyndaky ýaglydepäniň üstünde öz ýüpek çadrynyň-tugunyň içinde gürläp oturan özbek hany Mädemini, aýdan güni türkmenleriň üstüne çozýar, ýöne onuň goşuny-da derbi-dagyn edilýär, özi-de öldürilýär (1855-nji yýlyň 12-nji Mart günü.)

Şol uruşda ikiçäk uruşlarda de-i-tayý görölmedik türkmen ýigitlerinden başga, Töre sokynyň gyzy Güljemal ýaly (18-19 ýaşlaryndaky) türkmen gyz-gelinleri elleri keserli, syndyly, pyçakly, duşmanlara berk gaýtawul beripdirler. Söweşde Güljemalyň adamsy Annaöwez wepat bolýar. Uruşda Güljemal: Är ýolda, ogul bilde, tapdyrmaz ene watan diýip, ähli türkmen gyz-gelinlerine ýolbaşçylyk edipdir.

Mädeminiň meýidini we özbek esirleri azad edip Hywa tarap ugradan wagtly, heniz Ahally ýaranlary yzlaryna gaýtmankalar, Eýran goşunlarynyň Gökdepä, esasanam ilatyň has köp ýeri bolan Hurmana we onuň töwereklerine duýdansyz hüjüm edendikleri habary gelip gowuşan wagty, türkmen serkerdeleri bir maslahat geçirýärler we Nurberdi han we ýaranlary Ahala gaýdýarlar.

Türkmen hanlary Eýran goşunlary bilen şöweşe pugta teýýarlanýar we Garrygalada ýüz beren şöweşde Nasereddin şahyň goşunlary türkmen ýigitleri tarapyndan derbi-dagyn edilýär. Hyrş arap ýören Nasereddiniň goşunlary soňra Mara hüjüm edýär, bu gezek-de oňa

pugta temmi berilýär. Uruşdan ozal, Gowşut hanyň Eýranlylaryň üstüne näçe gezek töwellaçy ýollanlygyny, ýöne olaryň, urşa başlaýjakdyklaryny beýan edendikleriniňde bu ýerde belläp geçmek gerek.

Gajar şahy Nasereddiniň goşunlary bilen uruşda gazanylan ýe-işden soňra Maryda geçirilen maslahat wagtynda ölenleriň ýasy tutulmaly edilýär we şondan soňra-da uruşda adamsy wepat bolan Töre sokynyň gyzy Güljemaly Nurberdi hana dakmaly bolýarlar. Şondan soňra Gowşut han, özlerinden göwni galyp Hywa giden Hojamşükür hany yzyna çagyryp getirýär we ol öz obasy Wekilbazarda mesgen tutýar.

Padeşah Russiýasynyň Orta Asiýany basyp almaga girişen döwründe Gowşut han Maryda rus padýşahyna garşy toparlaryň başynda durýar. Çünki ol, russiýanyň Mary töwereklerine-de aralaşmagyny islemändir.

1868-nji ýylda padeşah goşunlary Buhara halkynyň üstüne ýöriş geçirende Gowşut han Mary türkmenleriniň üç müň atly goşunyna baş bolup Buharanyň tarapynda çykyş edýär. Olar Zerbulag belentliginde ýüz beren söweşe gatnaşýarlar.

1873-nji ýylda rus goşunlarynyň Hywa hanlygyna garşy geçiren ýörişleri wagtynda, olaryň Mara-da gelmeginden howatyrlanan Gowşut han Maryda berkitme saldyryp başlaýar. ýöne ondan harbi çaknyşyklarda peýdalanmak nesip bolmaýar we ol Gowşuthangala ady bilen ilat arasynda belli bolup galýar.

XIX. asyryň 70-nji ýyllarynyň ortalarynda Russiýanyň Ahala ornaşmak planynyň aktiwleşmegine Gowşut han barlyşyksyz garapdyr. 1875-nji ýylyň Januar aýynyň ahyrlarynda Gökdepe galasynda bolup geçen maslahatda Ahal türkmenleriniň Russiýa bolan garayýşynda ýeke-täk netijä gelinmändir.

Russiýanyň Ahala hüjüm etjekligi barada habarlar ýaýran wagty, Ahal türkmenleri arasynda agzybirlik gazanylyp bilinmändir, şol wagt Gowşut han öz dogany Hudaýberdi hany Ahala iberýär. Ozal Bäşgalada han bolan döwründe hem-de dürli alamançylyklarda öz ukybyny görkezen Hudaýberdi han, Ahal türkmenleriniň, Russiýa bilen ylalaşmak planlaryny ýoga çykarmak niýeti bilen iberilen. ýöne, Hudaýberdi hanyň özi soňra, Russiýa bilen ylalaşmaly diýenlere eýerýär, bu habary eşiden Nurberdi han Marydan Ahala gelýär.

Beýleki tarapdan Gowşut hanyň özi-de, öz güýçleri bilen Rus güýçlerini de-eşdirip görende öz güýçleriniň olardan pesdigine göz ýetirýär we ozal, Buharany, Hywany eýelän ruslaryň Marynyňda eýeläp biljekdiklerine ynanýar we gan döküşligiň ö-üniň alynmagy gerekdigi pikirine gelýär. onuň bu pikiri, Gökdepe hadysasyndan soňra dogry bolup çykýar.

1878-nji ýylda türkmeniň abraýly serkerde-hany Gowşut han aradan çykandan soňra, onuň ogly Baba han-da öz kakasy ýaly Marynyň ir-u giç Russiýanyň hataryna girjekligine göz ýetiripdir. Şeýle kyn wagtda, hanyň ölümi, Mary türkmenleri üçin uly zarba bolýar. onuň, rus içalysy (jasusy) Alyhanow tarapynda zäher berlip öldürilenligi aýdylsada, ol, beýle däl, çünki arhiw materýallary Alyhanowynyň, 1880-nji ýyllaryň başynda Mara gelenligini görkezýär. Gowşut han, Marynyň golayýndaky Hoja Abdýlla mazarçylygynda jaýlanýar (56 ýaşlarynda). Gowşut han, şol döwrüň agyr taryhy şertlerinde, türkmenleri jebseşdirmekde eden işleri, salgyt sistemini girizip düzgün-tertipli goşun döretmegi, Murgap derýasynda bent salmaklygy, Mary töwereklerinde suw problemini çözmekligi başaran serdardy. (Rejep Gayýpguliýew-Ata Nuriýew).

GULBATYR SERDAR

(1820-1905/6)

Belli türkmen serdarlarynyň biri Gulbatyr Gadamogly, 1820-nji ýyllaryň ortalarynda Gökdepe etrabyňyň Kelejar obasynda dünýä inýär we 1905-1906-njy ýyllarda aradan çykýar. Tiresi: Teke-togtamyş beg-amanşa-gowky-zereň-tirjin. Ol halk arasynda özüniň gaýduwsyzlygy, merdanalygy bilen meşhur bolupdyr. Geçen asyryň 50-70-nji ýyllarynda bolup geçen birnäçe söweşlere gatnaşyp, aýratyn batyrlyk görkezýär. Ol, Dykma serdaryň iň ygtybarly, edermen serkerdesi bolan.

Gulbatyr serdar, XIX. asyryň 70-nji ýyllarynyň aýaklarynda we şondan soňra Rus goşunlarynyň Ahaly güýç bilen basyp almak üçin eden hüjümlerine garşy gönükdirilen agyr söweşlere, şol sanda Gökdepe galasynyň 1880-1881-nji ýyllardaky gahrymançylykly goralysyna-da işeň-ir gatnaşyp, ene topragyň azatlygy ugrunda merdana söweşipdir. 1880-1881-nji ýylda ýüz beren Gökdepe söweşlerinde Gulbatyr serdaryň özi sag galan-da bolsa, onuň ýeke ogly Ötgür we aýaly ýogalypdyr. Ol Kábä gidip hajy-da bolupdyr. onuň soňraký aýalyndan öňüp-ösenler henizde Türkmenistanda ýaşap ýörler.

GÜLJEMAL HAN

(1836-1925)

Ahalyň hem Mary türkmenleriniň hany bolan Nurberdi hanyň ikinji aýaly Güljemal han, tahmynan 1836-njy ýylda Tejende dünýä inýär. onuň 1925-nji ýylda Maryda aradan çykanlygy aýdylýar. onuň tiresi-de teke-togtamyş-amanşa-gapan-onbegi-soky.

1880-nji ýylda Nurberdi han aradan çykandan soňra Mary türkmenleriniň arasynda onuň täsiri ö-küden-de güýçlenýär. Ol, ozalky türkmen hanlarynyň köpüsinden tapawutlylykda, Russiýa söweşsiz birikmegiň tarapdary bolupdyr. oňa, Russiýa meýletin birikmegiň tarapdary türkmen hany diýilip aýdylan-da bolsa ol beýle bolmaly däl, çünki taryhda hiç bir halk azatlygyny-erkinligini öz islegi bilen-meýletin başga bir halka bagyşlamandyr.

Ol, öran agyr hem netijesiz gandöküşikligiň ö-üni almak üçin we iliniň bähbidini nazara almak bilen şeýle ýola başgoşandyr. Ol, Gökdepe syndyrylandan soňra, Ruslaryň şeýle gandöküşikligi Maryda-da amala aşyryjakdyklaryna göz ýetiren bolmaly. ýogsam bolmasa, Mary türkmenleri, Russiýa meýletin birikmegiň tarapdary bolandyr diýmek uly ýalňyşlykdyr.

Gökdepäniň synmagy bilen padeşah hökümetiniň, türkmen han-beglerini dürli ýollar bilen öz gysymynda saklajak bolanlygy, inkär edilip bolmajak hakykatdyr. ýöne bularyň hemmesiniň a-yrasynda, uly iliniň bähbidiniň nazarda tutulan bolmagy hakykatyny ýatdan çykarmaly däldir.

HAJYMUHAMMED HAN

(1520-1602)

Hajymuhammed han (Hajym han) 1520-nji ýýlda häzirki Köneürgenç töwereginde eneden bolýar. Ol, arakesmeler bilen 1558-1602-nji ýýllarda Horezmde hanlyk edýär. Í-lis syýahatçysy A.Jonjkinson ony: Türkmenleriň Padeşahy, diýip adlandyrypdyr.

Hajymuhammed han ilki Wezirde (Döwkesende), 1565-nji ýýlda-da Aly soltan ölendenden soňra, Ürgenç (Köneürgenç) we töwereginde häkimlik sürýär. Ol, 1592-nji ýýlda Nusaý we Duruny basyp alýar. ýöne ol ýerlerde köp wagtlaý häkim bolup galyp bilmeýär, çünki Buhara hany Abdylly II., (1558-1597-nji ýýllarda hanlyk eden) Horezme we Horasana ýöriş edýär. Şeýlelikde, Hajymuhammed han Eýrana geçmäge mejbur bolýar.

1595-nji ýýlda ol, şah Abbasyň huzuryna barýar we onuň Horasana eden ýörişinden peýdalanyp, Horezmi gaýdyp almagyň hyýalyna düşýär, ogullary Arapmuhammedi we Muhammedgulyny alyp türkmenleriň arasyna gelýär. Olara Kürendagyň türkmenlerinden 50-60 adam, Uzboyýň türkmenlerinden-de 600 adam goşulýar.

Hajymuhammed han şolara daýanyp, Buharalylary Horezmden kowup çykarýar. Ol bu ýerde uzak saklanyp bilmändir, çünki Horezmi basyp alanlaryndan soň, türkmenleriň tas hemmesi diýen ýaly yzlaryna gaýdýarlar. Bu ýagdayy duýan Abdylly, Hajymuhammed hanyň doganynyň ogly Baba soltany öldürýär. Hajymuhammed han, ogly Arapmuhammed bilen Eýrana geçýär. onuň, ilkinji ogly Muhammedguly bolsa ilki Maň-ýtlaryň, soňra ruslaryň arasyna barýar. Hajymuhammed han, Abdylly han we onuň ogly ölendenden soň, 1598-nji ýýlda Horezmde ymykly oranşýar. Ol, 1602-de aradan çykýar. Şondan soň, Horezm onuň ogly Arapmuhammed tarapyndan kontrol edilýär.

HOJAMŞÜKÜR HAN

(1792-1881)

Nazar molla ogly Hojamşükür Tejeniň Kyrkguyý obasynda 1792-nji ýylda dünýä gelýär. Ol, häzirki Babadaýhan etrabyňyň Köpgara obasynda, 1881-nji ýylda 90 ýaşynda aradan çykýar we obanyň Hojamşükür gonamçylygynda-da jaýlanýar.

Men ölemsoň bir yýla çenli meniň mazarymy bilinmez ýaly ediň, eger bilseler hökman agtararlar, sebäbi bu goja kelläme köp mykdarda baýrak goýlandyr, diýip öz oganlaryna-garyndaşlaryna wesiýet edipdir. onuň we doganlary Sary we Begzanaryň nebereleri häzir Ahalda, Wekilbazarda we Tejende ýaşaýarlar.

Ahal arkajyndan süýşüp Kaka taraplaryna gelip Bäşgalada: (Heň-am, Akjagala, Garajagala, Gumgala, Garahangala) ýaşaýan türkmenleriň baş hany Myrat han wepat bolandan (1819) soň, ýagdaý agyrlaşýar we Eýranly hanlar Bäşgala çözüşlaryny güýçlendirýärler we Bäşgalanyň ýaşulusy Amandöşüň kellesini kesip getirene sylag-baýrak belleýärler.

Şol wagtlar türkmenler Hywa hanlygynyň raýaty bolupdyrlar, 1823-nji ýylda Agöýli türkmenleriň arasyndan Hojamşüküre tekelere baştutanlyk etmegi ynanylyp, oňa hanlyk-aksakgallyk ýarlygy berilýär we teke türkmenleriniň hany edip belleniýär. oňa, ilaty, agyr ýagdaýdan alyp çykmak üçin Saragsa göçürmek, Eýranyň raýatlary bilen-de hoşniýetli gatnaşygy saklamak maslahat berilýär.

Şondan soňra Hojamşükür Bäşgala gelip ýaşulular bilen maslahat geçirýär we Bäşgalalylar Saragsa göçürilýär, galjaklar-da öz ygtyýarlaryna goýulýar. Göçüp barýanlaryň arasynda dilewarlaryňda bolup:

Hojamşükür hanymyzýuwa ýelmik nanymyz

ýuwa-ýelmik gurasaNiçik bor ahwalymyz.

ýaly şygyrlar aýdyşypdyrlar. 1824-nji ýylyň nowruzynnda ýola düşen çarwalar, 10-15 günde Saragsa barýarlar. Şondan soň han, Eýran Saragsyna baryp bir ýyllykça ekmäge bugdaý tohumyny we garyplary iýer ýaly bir ýyllyk gallany garz isleýär, oňa bu ýardam berilýär. Geçen zamanlardaky "Hywa argyşa gitsekmikäk ýa-da Tejende ýazlyk bugdaý eksekmikäk" diýen atalar sözünü ýadlap, daýhanlar, ýazlyk gallany köp ekýärler. Ol-da 2.5 aýdan soňra hasyl berýär. Şeýlelik bilen hal-ýagdaýlary gawulaşan teke türkmenleri we ähli ilat, 3-4 ýylda gurplanýar. Başgalada galan türkmenlerde soňra ýuwaş-ýuwaşdan bu taraplara göçýärler we Mary türkmenlerinde Hywa hanyna garaşly bir beglik bolýarlar.

Saragsa baran teke türkmenleri ýuwaş-ýuwaşdan baýlaşýarlar, olaryň arasynda dürli hünärler ösdürilýär we türkmen halk aýdymalarynda giň ýaýraýar. Hojamşükür hanyň zamanynnda kemine şahyr ýaly oglan okyýanlara mektep-medrese salnypdyr, kary-mollalar-da ýetişipdir. Hojamşüküriň soňky ýyllardaky baş serdary hem oruntutary öz ýegeni Öwezduurdy batyryň ogly Gowşut, hanlyga göterilýär. Hojamşükür bolsa baş ge-eşdar-aksakal edilip galdyrylýar.

Hojamşüküriň hanlykdan aýrylanlygyny eşiden Eýran hanlary türkmenleriň üstüne alaman edip, olary dagytmagy maslahatlaşýarlar. Gowşut han bolsa janpena üçin bir gala saldyrmagyň gerekdigini aýdýar. onuň bu pikirine Hojamşükür han garşy çykýar we galamyzyň bir gapdaly Eýran ýene bir gapdaly Owganistan beýleki gapdaly-da Hywa we Buhara hanlygydyr, diýýär. Hojamşükür özüne gulak asylanlygy zerarly, 1854-nji ýylda öz adamlary bilen bile Tejene tarap ugraýar.

Hojamşükür soňra Hywa hany Mädeminiň ýanyna gidýär. Mädemini, türkmenleriň arasynda dörän agzalaçylykdan peýdalanylýan türkmenleriň üstüne ýöriş geçirýär. Hojamşükür bolsa bu zatlardan bihabar, Mamurda, Üçburçda we Kyrkgoýunda ýaşap ýören. Mädeminiň Mara goşun çekip gelenligini eşidende, onuň ýanyna baryp töwella etseňde bir netije bermeyär we Mädemini türkmenler bilen söweşýär, ýöne şol söweşlerde türkmenler üstün çykýar we Mädemini-de öldürilýär (1855).

Soňra Gowşut han Saragsdan Mara göçýär we töwellaçylar toparyny ýollap Hojamşüküri-de Tejenden Mara getirýär (1862). Ol, Wekil

bazarda öz garyndaşlarynyň arasynda ýurt tutunýar. Mädeminiň, Hojamşüküriň täsiri bilen türkmenleriň üstüne çozandygy baradaky sözlere ynanylmaýar we ol bu işden günäli görülmeýär.

1878-nji ýylda Gowşut han öldürilenden soňra, goja ýaşuly Hojamşükür ýene Tejene gaýdyp gelýär we 90 ýaşynyň içinde-de aradan çykýar.

KEÝMIR KÖR (1712-1800)

1712-nji ýylda Antguýudaky türkmenleriň arasynda Hojanepes batyryň maşgalasynda dünýä gelen Keýmir, şol wagt teke türkmenleriniň ýaşulusy bolan Döwletmämet Diýegöz Arazmätetoglynyň terbiýesi bilen ulalýar. Şirgazy hanyň dosty bolan Döwletmämet Diýegöz aga, ondan rugsat alyp külli türkmeni WAS töwereklerine göçürüp getirýär (1719). Keýmir şol ýerde ulalyp ad gazanýar hem-de Diýegöz agaň orunbasary we baş serdar bolýar. Şirgazi hanyň ölüminden soň (1728), Diýegöz aga: "Öli diýerler ol kişä, ýaş togsandan aşanda" diýen halk pähimine eýerip öz ornuny Keýmire tabşyrýar. Diýegöz aga soňra, Ahala we Merkezi Garaguma dolanyp gitmegi maslahat berýär. Şondan az wagt soňra ol, şol ýerde aradan çykýar.

Wasda bolan ýyllarynda, Hywa hanynyň türmesinde bolan Nediriň (Nedir şah Awşar), Diýegöz aga arkaly azad edilmeginde payý bolan Keýmiriň, Nedir bilen dostlaşanlygy, ýöne Nedir Eýran şahy bolandan soňra Keýmire beren sözlerinden dänenligi we onuň telim gezek türkmenleriň üstüne çozanlygy taryhy çeşmelerde ýazylan.

Şol wagtlar, Bujnurd hany, türkmenleri Garagumdan-da kawmaklygy planlaşdyrýar. Ol, Kesarkajyň, Ahal we Etrek galalarynyň hanlary bilen geçiren uly maslahatyna, Garagumda mesgen tutan Keýmir köri-de çagyýar. Ol-da "çagyrylan ýere irinme" diýen nakyla eýerip ýola düşýär we Bujnurda barýar. Han Keýmirden öz oturýan mesgenleri we şäher-galalary barada soranda ol birin-birin jogap berýär-de: Garagum çölüniň gi-işligi, onuň bir ýanynyň Hywa, ýene bir ýanynyň Buhara emirligi, beýleki bir tarapyň-da Ma-gyşlak, tä Gazak ýurduna çenlidigi, uzyn tarapyň-da Eýran şahlarynyň ýurdudygy hakda aýdýar. Ol şeýle-de: biz hiç bir şahlyga, hanlyga-häkimiýete garaşly däl, öz ygtyýarymyzda, özümize özümüz ýolbaşçylyk edýäris-de

ýalançylyk iň ýigrenýän zadymyzdyr han aga! diýýär.

Şondan soňraky wagtlarda Keýmir Köriň söweşje-ligini hem-de edermenligini we türkmen begligini döredenligini gören Bujnurd hanlary, Maşad hanlary bilen bile Eýranyň dikmesi Baýramaly han mugyra gelýärler. Keýmir agany külli türkmen özleriniň aksakgaly, howandary edip sylapdyr. Ol bir ýany Balkan, beýleki bir ýany Sarygamyş çökekligi bolan we Was taraplaryna çenli baryp ýetýän ýerlerde göçüp-gonup ýören we oturymly taýpalara janpena bolýar. 1788-nji ýylda 76-77 ýaşynda Keýmir serdar ýaşululygy öz oruntutary Annaseýit wekile tabşyrýar. onuň özi-de garyndaşlary we ýakyn egindeşleri bilen 1790-nji ýylda Ma-gyşlagyň Hook diýen etrabyňa barýar we şol ýerde 1800-nji ýylda aradan çykýar.

Oglanka bir gözüne şikes ýetip kör lakaby berilen Keýmiriň iki gözünüň-de sagdygy, ýöne bir gözünüň gapdalynda galan yz zerarly oňa kör diýilip aýdylanlygy bildirilýär. Keýmir serdaryň 7 ogly bilen bir gyzy bolupdyr: Anname-li, Çarykly, Bilek, Çary, Penjeli, Garagol, Aýnazar we Aýlar. Anname-liden: Batyr, Arazguly we Ta-ryguly adynda oglanlar galýar. Arazgulydan-da: Gul çonak, Geldi çonak we Çepbe adynda oglanlar bar. Geldi çonagyň-da Bábek, onuň-da Hojamammed adly ogly bolýar. Bular, Keýmir kör aradan çykandan soňra Türkmenistana gaýdyp, Aşgabadyň töwereginde, Arçmanda, Tejende, Maryda we başga ýerlerde ýaşaýarlar. Olara Hooklar diýip-de aýdylýar.

Keýmir serdaryň tiresi: teke-utamyş-bagşy-daşaýak-akdaşaýak we gyzy. Ol örän dilewar adam-da bolupdyr.

*Owazadar bolup älem-jahana
Öz iline hökmi ýörän rowana,
Eýýamynda ganym geldi amana
Keýmir atly sahypkyran geçipdir.*
Zenubi

Türkmeniň beýleki taýpalary ýaly tekeler-de Keýmir serdaryň döwründe agyr günler başdan geçiripdirler we halk arasynda:

*Gökdepe, Çagyldyr tekäniň jayý,
Oýukly, Sopuda köp gezer bayý,*

*Torgayýň çömmügi, Süntüň süýrüsi,
Bezirgen jülgesi, ýeriň niresi.
Çardagly-Çandybil, Kämil ýaýlasy,
Balkan dag, Garagum-sansyz galasy...*

diýlip, tekeleriň gadymy kül döken mekanlary barada gürrüň berilýär.

KYÝAT HAN

(1754-1843)

1754-nji ýylda Esengulyda dünýä gelen Kyýat hana, Gyýad beg, Kyýas beg-de diýilipdir. Ol, öz ata kesbi-demirçi ussasy bolupdyr. Kyýat han Esengulydan başga Kümüşdepede, Çelekende ýaşapdyr, onuň ýagşymuhammed we Kadyrmuhammed adly ogullary bolupdyr.

Kyýat han, 1813-nji ýylda Etrek-Gürgen türkmenleriniň Gajarlaryň padşahy Fetalyýýhanyň garşysyna turuzan gozgala-larynda we Rus-Eýran uruşunda, Russiýanyň kawkazdaky goşunlarynyň hatarynda we Eýran goşunlaryna garşy uruşda özüni tanydýar. Bu uruş gutaryp, Gülistan şertnamasyna gol çekilen wagty, Kyýat han-da şol dabara barypdyr. Ol, Eýranyň raýaty bolmakdan Russiýanyň raýaty bolmaklygyň maksada muwafyk boljaklygyna ynanýar we Astrahan, Baku we Eýran bilen öz söwda gatnaşyklaryny gi-den alyp barýar we kenar-ýakanyň, külli ýomudyň hany bolýar.

Kyýat hanyň Hazar deňizi arkaly Eýran bilen söwda gatnaşyklaryny giň ösdürmegi, ýerasty baýlyklara göz diken Eýran hem Rus hökümetleri, bir ýol bilen Kyýat hany aradan çykarmagyň küýüne düşürýär we ol şeýle-de bolýar. Aslynda Kyýat han, ýomut türkmenleri Eýranlylara horlatmajak bolup Russiýa bilen ylalaşýar we öz 20.777 sany tarapdary bilen Russiýanyň raýatlygyna kabul edilmekleri barada ýüzlenýär.

Kyýat han ýagşymuhammedi Gürjistana we Kadyrmuhammedi-de agtyklary bilen bile Sankt-Peterburga okuwa ýollaýar, onuň özüniň, hemişe ulanýan üstünde atyň suraty çekilen möhri bolupdyr.

1842-nji ýylda, Kyýat hanyň Rus raýatlygyny kabul etmegi, Eýran şahy Muhammed hany gaharlandyrýar we olary ýok etmegiň ýollaryny agtarmagyna alyp gelýär. Gülistan we Türkmençay şertnamalaryna

laýyklykda Eýranyň, Hazar deňizinde harbi güýç saklamaga haky ýokdy. ýöne ruslar namartlyk edip, Eýranlylar bilen ýaşryn ylalaşýar we bir bahana bilen Kyýat hanyň ogly ýagşymuhammedi tussag edýärler, bu iş Kyýat hana agyr gelýär we 80 ýaşynda Bakuwa gidip oglunyň azad edilmegini hahyş etseňde oňa oňaly jogap berilmeýär. Kyýat han, türkmenler bilen Ruslaryň arasynda ýagşy gatnaşygy ýola goýmak ugrunda köp işler bitiren-de bolsa, ruslar oňa hyýanat edýärler. Hatda ony tussag edýärler. Kyýat han 89 ýaşynyň içindekä Gürjistanyň paýtagty Tibilisde iki gözi gapylyp zyndanda ölýär. Kyýat hanyň wepatyny taryhçylar 1843-nji ýylyň Mart ayynyň ortalary diýip görkezýärler.

MAGTYMGULY HAN

Ahal türkmenleriniň belli hanlarynyň biri Nurberdi hanyň ogly we onuň oruntutary Magtymguly handyr. 1880-nji ýylda Nurberdi han aradan çykandan 4 gün soňra, Magtymguly han, bütin Ahalyň hany diýlip yglan edilýär. Ol örän ýaş bolany üçin, weziri edip Arazmämed han we Ahalyň kazysy edip-de Gurbanmyrad işan bellenýär.

Padeşah hökümeti Gökdepä ikinji ýörişini geçiren wagty, Gurbanmyrad işan-da, Dykma serdar-da, Magtymguly han-da oňa garşy göreşýänleriň hatarynda bolupdyr. Şol wagtlar ýaşap öten ilgeldi han adyndaky bir şahyr, Magtymguly hanyň şanyna bir goşgy ýazýar:

Şükür alla, garry döwletNurberdi ogly hana döndi,
Gutluk bolsun gelen nobatMagtymguly hana döndi.

1881-nji ýylyň 12-nji Januarynda Gökdepe galasy syndyrylandan soňra, Magtymguly han takdyra ten berip padeşah häkimiýeti bilen hyzmatdaşlyk etmeli bolýar. Ol, Tejen hem Mary taraplarynda gan döküşiklige ýol bermezlik barada tagalla baryny edýär.

1884-90-nji ýyllarda, oňa ilki harby sylaglar berilýär, soňra-da Tejen etrapynyň naçalnigi edilýär.

Magtymguly hanyň ömrüniň soňky döwrüleri barada ýazgy maglumatlaryň galmanlygy görkezilýär.

NEDIR ŞAH

(1688-1747)

XVIII. asyrdä Eýranda şahlyk süren Nedir, 1688-nji ýylda dünýä gelýär. Ol gelip çykyşy bilen türkmenleriň awşar taýpasynyň garakly tiresindendir. onuň ýaşlygy Äbiwert-Deregez (häzirki Kaka)-de geçýär. 1711-nji ýylda kakasy Ímamguly han aradan çykandan soňra ol, kerwenleri talaýan garakçylara baştutanlyk edip başlaýar.

Nedir, Äbiwerdin häkimi Babaly begiň hyzmatynda bolup, türkmen we kürtleri özüne tabyn etmek üçin birnäçe harbi ýörişler geçirýär we onuň şan-şöhraty giň ýaýrap başlaýar. 1723-nji ýylda Maşadyň häkimi Melik Mahmudyň goşun serkerdesi bolandan soň, Nediriň şöhraty, ad-abraýy has-da artyp onuň ady бүtin Horasana ýaýraýar.

Nedir, 1726-nji ýylda Tahmasp şahyň goşun serkerdesi hökmünde gulluga başlaýar we 1732-nji ýylda ony agdaryp häkimligi öz eline-kontrollygyna alýar. Ol, 1736-nji ýylda Mugan çöllüğünde uly dabara bilen şah diýip yglan edilýär, başyna täç geýdirilýär. Şondan soňra ol öz zalymlygyny has-da güýçlendirýär we sähel göwni galan adamlary ýok etdirýär we hatda öz uly ogly Ryzaguly hanyň-da gözlerini oýdyrýar.

Nedir şah, Kawkaza, Dagystana, Bagdada, Hyrata, Gandahara, Hindistana, Buhara, Hywa harbi ýörişler geçirip, ägirt uly imperýa döredýär. Asly türkmen bolsa-da onuň türkmenler barada ýöreden syýasaty Eýranyň öňki şahlarynyňkydan tapawutlanmandyr. Ol, Horasan we Hywa türkmenleriniň üstüne telim gezek gandöküşikli harbi ýörişleri geçirýär. Äbiwert töwereklerinden soňra Mary töwereklerinde-de öz hüjümlerini dowam etdirjek bolanda Tejen derýasyny geçip bilmäni, Saragsa tarap ýönelýär we ony eýeleýär. Ondan soň, Durun taraplaryna gelip gozgalaň göteren türkmenleri gyrýar. Ol soňra Mara tarap ugraýar we ol ýerdäki tatarlary (türkmenleriň bir tiresi bolan) horlap, uly taryhy şäheri-de weýran

edýär.

Nedir, Amyderýa boýlarynda ýaşayan türkmenlere-de gün bermeýär ýöne türkmenler asyl oňa boýun bolmandyrlar we salgdy-da doly tölemändirler. oňa garşy hereketlere Keýmir Kör ýolbaşçylyk edipdir. Nedir, Hytayý basyp almak maksady bilen ýol teýýarlygyny görüp ýörkä, öz Awşar garyndaşlary tarapyndan Maşadyň golayýnda öldürilýär.

Onuň şeýle tizlik bilen guran imperýasy ölenden soňra (1747), basym dargaýar.

NURBERDI HAN

(1820/26-1880)

Nurberdi han 1820-nji (1826-nji) ýýlda Gökdepede dünýä gelýär. Ol, 1880-nji ýýlda şol ýerde aradan çykýar. Nurberdi, 1850-nji ýýlyň aýagyndan tä 1880-nji ýýla çenli Ahalyň we ömrüniň aharynda-da Ahalyň we Marynyň hany bolupdyr. 1850-nji ýýlyň ahrynda Ahalyň merkezi Gökdepede bolup geçen türkmen serdarlarynyň we ýaşulularynyň maslahatynda Döwletýar ogly Nurberdi hanlyga göterilýär. onuň şejeresi şeýle:

Anan onbegi-Garry baý-Mürrük baý-Döwletýar baý-Nurberdi han. Nurberdi teke-togtamyş-wekil-ak wekil-garaýörme-onbegidir. Şol mejlisde Börmäniň gala hany Öwezmyrat-Dykma serdar Mämetnazarogly başserdarlyga göterilip, ol tä hanyň ölümüne çenli onuň sag goly bolan. Şeýle-de şonda kazylyk, wekillik, onbegilik, işanbaşylyk, ýüzbaşylyk ýaly ençeme wezipeler ýola goýulýar. 1850-nji ýýlda Ahalda Nurberdiniň, 1853-nji ýýlda-da Saragsda Gawşudyň hanlyga göterilmegi, olaryň arasynda doganlyk-dostluk bagynyň pugtalanmagy, daşky hem içki duşmanlary agyr oýa batyrýar. Şonuň üçin-de duşmanlar türkmenleriň arasynda agzalaçylyk döretmegiň küýüne düşýärler. Padeşah russiýasynyň Orta Asiýa, şol sanda Türkmeniň topragyna dört tarapdan: Orenburgdan, Gazagystandan, Ma-gyslakdan, Krasnowodskiden ýöriş geçirmäge teýýarlanýanlygy türkmenleri agzybirlige has-da höweslendirýär. Nurberdi hanyň ýolbaşçylygynda teke, ýomut, gökleň, salyr, saryk ýaly onlarça türkmen taýpalarynyň arasynda agzybirlik rowaçlanýar. Atly ýigitler obalary goramaly edilýär we agzalary baryşdyryp, öçlileriňde ýaraşdyryp doganlygy berkidýärler. Nurberdi han 1855-nji ýýlda Saragsda Hywa hany Mädemin bilen

bolan söweşde-de uly abraýa mynasyp bolýar. 1858-nji ýylda-da Japarguly hanyň ýolbaşçylygynda Garrygala türkmenleriniň üstüne hüjüm geçiren Eýran goşuny, Nurberdi hanyň ýolbaşçylygynda ýardama ýetip baran türkmenleriň gahrymanlarça gaýtawuly bilen yzyna serpidirilýär. Şol söweşi gören Abdysettar Kazynyň Tekeleriň Uruş Kyssa Kitaby-Je-namada ýazyp galdyran şygrynyň bir ýerinde şeýle diýilýär:

*Diýdiler: bu işler çyndyr, eý şah,
Ki ýagny leşgeriň öldi, bol ägäh,
Bolup beýhuş, ýýkyldy jalkasyndan,
Rowan boldy niçe ýel arkasyndan.*

Şeýdibem, Nurberdi hanyň tagallasy netijesinde, türkmen tireleriniň arasynda duşmanlar tarapyndan düwlen düwünler çözülip, agzybirlik dikeldilýär.

Garrygaladan gaýdyp, dogry Mara gidip ol ýerde tekeler bilen saryklaryň arasynda dörän agzalaçylygy aradan çykaran Han, 1861-nji ýylda Nasereddin şahyň Mara eden çozuşynda-da öz edermenligini, batyrlygyny ýene bir gezek görkezýär. Şondan soňra Gawşut hanyň teklibi bilen Nurberdi, Ahalyň hem Marynyň hanlar hany saýlanýar. Nurberdi hana, 1862-nji ýylda Mara gelen wagty, 1855-nji ýylky uruşda adamsy (Annaöwez) aradan çykan Güljemaly nikalap alyp berýärler. 1878-nji ýylda Gawşut hanyň rus içalysy (jasusy) Aly Mulhit tarapyndan awy berlip öldürilenligini eşidip Nurberdi han: "Sag omurdanym (gerdenim) goparylan ýaly boldum" diýýär.

1879-nji ýylda rus goşunlarynyň Gökdepä çozjakdygy hakda habar eşiden wagty, syrkaw bolsa-da, Ahala tarap ýola düşýär, ýöne uruş ol barmanka tekeleriň ýe-işi bilen gutarýar. Şonda öz ogly Berdimyradyň ölenligine şükür etseňde, Gara batyryň we beýlekileriň ölendiklerine gynanýar. Nurberdi han-da, 60-61 ýaşlaryndaka awy berlip aradan çykarylýar. Şondan soň onuň ogly Magtymguly wagtlaynça han edip saýlanýar (20 ýaşlaryndaka).

Ruslar Nurberdi hanyň baryp, 1870-nji ýyllardaky maslahatyndan soňra rus goşunlarynyň ýollaryny baglamaga türkmen atly goşunlaryny ugradyşy, kenarýaka türkmenleriniňem ruslara mal we beýleki kömekleri bermekden ýüz dönderişi, rus goşunlarynyň 1872-

nji ýylyň ahylarynda Etrek derýasynyň üsti bilen bärlik aralaşyp, Aşgabat tarapa süýsmekleriniň-de yza serpekdirilişi, Nurberdi hanyň goşunlarynyň bir toparynyň, Krasnowodskiden Hywa hanlygyna barýan rus goşunynyň azyk-suwluklaryny oljalayşy we olary urşa ýetirmän, Balayşemden yzlaryna gaýtmaga mejbur edişi ýaly hereketler rus serkerdeleriniň göz ö-ünden geçýär we general Lomakiniň ýolbaşçylygynda 1877-78-nji ýyllarda Aşgabat tarapa edilen synanyşyk-da şowsuz gutarýar. Şondan soňra olar Gawşut bilen Nurberdini öldürmek baradaky maslahatlaryny has-da çynyrgadyp, şol kelleler üçin goýlan baýraklary ö-küden-de ýokarlandyryp başlaýarlar.

Gökdepäniň günbatarynda, Hankäriz gonamçylygynda jaýlanan Nurberdi hanyň we onuň sag-solunda ýatan ogullary Döwlet beg we Magtymguly hanyň-üçüsiniň mazarynyň üstüne Tejenli Arazgylyç molla ogly Hoja Ahmed ahunyň baş ussatlygynda äpet ýadigärlik gümmez galdyryldy. Ol häzir uly ilin zyýarathanasyna öwrüldi.

1855-nji ýylyň bir sähetli günü Garaoglan han, ilaty yýgnap: "Men indi garrydym, şu Nurberdini han edip belleseňiz niçik bolarka"! diýip maslahat salýar. Adamlar onuň maslahatyny kabul edip Nurberdini göterip, "Han-han" diýip gygyryşýarlar, şeýdip ol han bolýar. Şol wagt alamançylyk döwri bolupdyr. Bir Eýranlylar çozsa bir-de türkmenler çozýanmyşyn. 1855-nji ýylda han saýlanandan soňra ilkinji gezek Garrygalada Monjukly depede ýüz beren söweşe gatnaşan Nurberdi han, şonda ýe-iş gazanýar we bir sary topy-da olja alýar. Ol uruş, 1856-nji ýylda bolýar.

1858-nji ýylda Eýran şahynyň ýegeni Hemze Mirze agyr goşun bilen Mara çozýar. Şonda Nurberdi-de Ahallylary alyp uruşa ýetişýär we Gawşut han bilen bilelikde Hemze Mirzäniň goşunyny kül-peýekun edýärler. Nurberdiniň batyrlygyny öwýärler, ýöne ol ynanja-dan sada-türkana bir adam bolupdyr. Mary Tekeleri bilen Saryk doganlaryň arasynda bolan ýer-suw dawasynda Ahallylar Mara kömege diýip gidipdir. Olar, ol ýerik baranso-lar ylalaşyk gazanylýar. Dawa bir ýüzli edilýär. Togtamyşlar Nurberdi hana sylag edip Güljemaly aýallyga berýärler, ol hem kabul edýär. Utamyşlar-da, ady belli Çopan batyra bir maşgalany hödür edipdirler, ýöne ol "men bu ýere maşgala diýip

gelmedim, garyndaş diýip geldim" diýipdir.

ORAZMÄMET HAN

(.... - 1881)

Hajygurbanyň ogly Orazmämet han, Berdimyrad han bilen bilelikde Gökdepe galasynyň gurluşygyna ýolbaşçylyk edipdir. Ol hemme işde Berdimyrad hanyň ýakyn maslahatçysy bolypdyr. Berdimyrad han söweşde ýaralanyp-ölenden soňra, Nurberdi han Marydan gelýänçä, Orazmämet hanyň, ähli maslahatlara ýolbaşçylyk edenligi görkezilýär. Nurberdi han, gelen dessine ýene ony han edip saýlaýarlar we oňa müň sany nöker (ferraş) bermeli edilýär.

Her tire iki ýüz-üç ýüz atly beripdir we olary eklemek üçin her obadan ýardam alnypdyr. Nökerler her tiräniň öz hanynyň ygtyýaryna berlipdir. Beg tiresinden toplanan nökerlere Orazmämet han serdarlyk edipdir. Gökdepe galasynyň her ganatyny tekäniň bir tiresi gurupdyr. Nurberdi han ölerden soňra, onuň ortanjy aýalyndan bolan Magtymguly han, ähli tekäniň hany bolýar. Ruslaryň ikinji çozuşynda Magtymguly hanyň täsiri gawşayar we maslahat geçirip tekäniň dört tiresiniň hersinden bir han saýlanýar. Magtymguly handa di-e ähli tekäniň hany diýen ad galýar. Galanyň gurlup gutarylmagyna gatnaşan beg tiresine Orazmämet han, wekil tiresine Magtymguly han, Syçmaz tiresine Mämedguly han we Bagsydaşayak tiresine-de Hezretguly han ýolbaşçylyk edýär.

Orazmämet han uzakdan görüji, parasatly serdar bolupdyr we orslar bilen uruşmagyň garşysyna çykyş edipdir we ýurt gury kasam bilen goralmaýar, ok-ýarag we top bilen goralýar, diýipdir. Ol ruslaryň güýçlidikleri barada aýdanda ony dönük diýip garalapdyrlar we hatda türkmenler: Orslara garşy uruşy, Orazmämet han bilen Hanmämet Atalygyň kellesini almak bilen başlamaly diýip karara gelipdirler. Ruslar bilen uruşmazlygyň, parahatçylykly kepleşikler geçirmegiň

tarapdary bolan-da bolsa, Orazmämet han, söweşlere işeň-ir gatnaşypdyr. Ol, Gökdepe galasynyň goralmagyny guramaçylyklaşdyranlaryň-da biri bolup iş alyp barypdyr.

1881-nji ýylyň 12-nji januarynda Orslar Gökdepe galasyny partladan mahaly, di-e begler toparynyň goraýan tarapynda ýedi ýüzden köp adam heläk bolýar. Şolaryň arasynda Orazmämet hanyň-da bolmagy ähtimal diýilip aýdylýar.

1900-nji ýylda general Kuropatkin, Gökdepe galasynyň harabaçylygyny görmek üçin baran mahaly, ol ýerde oturan bir gojadan: Gala goralanda näçe adam öldi diýip sorapdyr, şonda goja türkmen üç adam diýip jogap beripdir. General, goja meniň soragyma düşünmedi diýip, soragyny gaýtalanda, goja türkmen soragy-ya düşündim, ýöne wepat bolanlaryň üçüsinden beýlekileriniň ýerine türkmen aýal-gelinleri eýýäm dogurdylar, üçüsiniň ýerini tutjak çaga entek dünýä gelenok diýip aýdypdyr. Şol üç adamyň adyny sanapdyr, şolaryň arasynda Orazmämet hanyň adynda bolan.

ORAZ SERDAR

Dykma serdaryň ogly Oraz serdar, Zakaspi (Hazar deňiziniň a-yrasyndaky) goşun bölümleriň baştutany (1918-1919) bolýar. Ol, 1918-nji ýylyň 19-nji Nowemberinde, Baýramalyda i-lis generaly Mallejony garşylaýar we oňa Buhara emiriniň adyndan "Buhara ýyldyzy" nişanyňy gawşurýar. 1918-nji ýylyň 16-nji Julyýnda milli han-töreleriň Büzmeýnde bolup geçen gurultayýnda Oraz serdar, Eziz hana öz harby toparyna we tarapyna geçmegi teklipe edipdir, ýöne Eziz han bu teklipe kabul etmändir. Şol wagtlar Büzmeýnde, ruslara garşy göreşmek üçin türkmenleri jemlejek ýörite bir Merkezi türkmen komitesi döredilýär, onuň ýolbaşçysy edip-de Oraz serdar belenilýär. Şol komitä 5 mü-e golaý adam toplanyp ýaraglanypdyr.

Hazar deňiziniň a-yrasyndaky i-lis goşunlarynyň baştutany general Mallejon türkmenler bile gatnaşykda uly işler edýär. Ol, Oraz serdar bilen pikirdeş bolupdyr. Oraz serdar türkmen halkynyň özbaşdaklygy ugrundaky göreşde aýratyn yhlaslylyk görkezdi, diýip general Mallejon belläpdir.

Oraz serdar, öz döwürdeşleri Jüneýt han, Eziz han, Han ýomut we beýleki han-begler ýaly, türkmen halkyna han bolmak isläpdir. Oraz serdaryň gämi bilen Çelekene gelenligi, ol ýerden-de Eýranyň Goçan şäherine baranlygy aýdylsa-da, ondan soňraky ykbaly barada anyk, we ynamdar zatlar aýdylmaýar.

TAÇGÖK SERDAR

XIX. asyrdä ýaşap öten, haýsy ýyl dünýä gelip haýsy ýyl aradan çykanlygy anyk bilinmeýän Täçgök serdaryň Bäşgala töwereklerinde ýaşanlygy çak edilýär. onuň XIX. asyryň 30-njy ýyllarynda Sarags we onuň töwereklerinde, 50-nji ýyllarynda-da Mary töwereklerinde ýaşandygyny aýdýanlar bar. Täçgök serdar, go-şy hanlyklar bilen bolan ululy-kiçili çaknyşyklara gatnaşypdar. Ol, 1855-nji ýylda Saragsda, 1861-nji ýylda Maryda Gawşut han bilen bilelikde uruşlara gatnaşyp öz edermenligini we serdarlyk ukybyny görkezipdir. Täçgök serdar öz ýigitleri bilen Maşada, Herata syýahata, zyýarata we tijarete gitmekligi gawy görüpdür. Şol ýerlerde onuň tanyşlary bolan, olaryň arasynda oba häkimleriňde bolupdyr.

Bir gezek şol hanlaryň biriniň hazynasyna giren ogryny Täçgök serdaryň tutanlygy we şonuň üçin hanyň ony, Owganistanda ýaşayan Jemşitlerden esir düşen gyz bilen öylendirenligi we şol gyzyň, türkmeniň beýik ogly, Türkmenistanyň görnükli döwlet işgäri bolan Gaýgysyz Atabayyň ejesi bolanlygy aýdylýar. Ol, örän daýaw, juda batyr adam bolupdyr.

Täçgök serdar, Maryda ep-esli ýaşandan soň, öz adamlary bilen Mäne-Çäçe taraplaryna göçüp gaýdypdyr. Şol wagtlar bu ýerlerde ýaşayan adam juda az bolupdyr, çünki ozaly bilnä daglyk bir ýer bolup ikinjiden-de çola ýer bolany üçin daşardan häli-şindi çozuş edilip durlanlygyndan ol ýerlere köp adam barmandyr.

ÝAGŞYMUHAMMED HAN (1806-1849)

Ýagşymuhammed-Ýagşymämed Han 1806-nji ýylda eneden bolýar. Ol, Hazar deňiziniň kenar-ýakalarynda ýaşayan türkmenleriň görnükli syýasy we jemgyýetçilik işgäri bolupdyr. Kyýat hanyň uly ogly bolan ýagşumuhammed han ýetginjeklik ýyllaryndan başlap Hazar deňiziniň gündogar kenarlaryna gelen rus toparlaryň işlerine gatnaşyp, 1819-nji ýylyň ahyrynda N.N.Muraýew bilen Kawkaza gidip Tibilisiň Asiyalylar üçin ýörite açylan gimnaziýa (lise) okuwyna girýär we 1821-nji ýylda-da watana dolanyp gelýär. Ol, бүтін ömrüni öz kakasy Kyýat han bilen bilelikde rus-türkmen aragatnaşyklaryny, aýratyn-da söwda gatnaşyklaryny ösdürmäge bagyşlaýar.

1836-nji ýylda G.S.Karelin bilen hyzmatdaşlyk edýär, oňa kömek berýär. Astrahandan, Bakuwdan gelýän rus söwdagärler bilen her ýerde, giň söwda gatnaşygyny ýola goýýar. Balyk tutýan, duzlaýan, işbil, ýelim teýýarlaýan, nebit we nebit önümleri we duz gazyp alýan desgalary gurýar.

Rus hem Eýran söwdagärleri bilen ýiti bäsdeşlige girişenligi zerarly, ony rus flotunyň ofizeri E.W. Putýatin, 1842-nji ýylda tutup saklaýar. Ol, bu işiň sebäbini a-lamaýar we dürli ýerlere arza bilen ýüzlenýär, ýöne hiç bir ýerden oňaly ses çykmaýar. Ol, özüniň adalatsyzlyga sezewar edilenligini diline getirse-de, onuň bu seslerine jogap beren bolmaýar. Ony azad etmek üçin inisi Kadyrmuhammed hem kakasy Kyýat han, näçe tagalla etseler-de, olaryň işlerinden bir netije çykmaýar. Ýagşymuhammed han, 7 ýyllap türmede saklanýar. Ol, 1849-nji ýylyň 16-njy Julyýnda 43 ýaşynyň içinde aradan çykýar. Türmede aradan çykan ýagşumuhammed hanyň şol ýerde ýazyp galdyran goşgularynyň asyl nusgalarynyň bardygy aýdylýar ýöne olaryň nirededigi bilinmeýär.

Ýagşumuhammed han, padeşah rusasyýasynyň namartlygynyň pydasy

bolýar we il-günden aýrallyk, watan hasraty, ýekelik, oňa ýaş wagtynda uly zarba bolýar.

ÝUSUP HAN

(1863/65-1920)

Ýusup, Ahal we Mary türkmenleriniň hany hasaplanylýan Nurberdi hanyň Marydaky aýalyndan-Güljemal handan bolan oglydyr. Ol, tahmynan 1863-65-nji ýyllarda dünýä gelip, 1920-nji ýyllarda-da aradan çykypdyr. Gawşut han bilen Nurberdi han aradan çykandan soň, ýusup han Mary türkmenleriniň arasynda esasy hanlaryň biri bolýar we 1884-nji ýylyň januarynda Güljemal hanyň başyny başlamagy bilen çagyrylan Mary hanlarynyň ge-eşiniň esasy guramaçylarynyň biri bolýar, hem-de Mary türkmenleriniň Wekil toparynyň hany hökmünde oňa işje-lik bilen gatnaşýar. Bu halk ýygnaşynyň gelen netijesi esasynda ýusup han Marynyň hemme hanlary bilen bir hatarda Aşgabatda wekil bolup gelýär. Taryhy maglumatlarda aýdylsyna görä, Aşgabatda gelen wekilleriniň hatarynda esasy hanlaryň dördüsi, urug-tire hanlarynyň ýigirmi dördüsi bolupdyr. Bu ýerde ýusup han Marynyň esasy hanlarynyň biri hökmünde çykyş edip, Mary türkmenleriniň Orsýetiň raýatlygyna geçýändigini Zakaspi welaýatynyň naçalnigi general Komarowa habar berýär, soňra ýusup han general Komarow bilen maslahat geçirmek üçin bir aýa golaý Aşgabatda bolýar. Mary töwerekleri Orsýete mejbury birikdirilenden soň, padeşah hökümeti ýusup hana ofizerlik derejesiniňwezipesini berýär. Türkmenistan Orsýetiň kolonýasyna öwrülenden soň, ýusup han padeşah hökümeti bilen hyzmatdaşlyk edip ýakyn aragatnaşyk saklaýar. Ol, Marynyň esasy hanlarynyň biri hökmünde iki gezek Sankt-Peterburga gidip padeşah köşgünde myhmançylykda bolupdyr.

design:

www.zazizu.com

Türkmen Han we Serdarlary

www.kitaphana.org